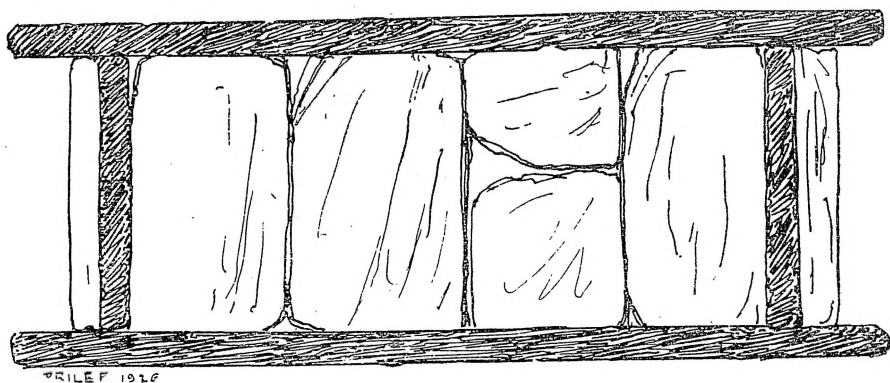

АРХЕОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ¹⁾.

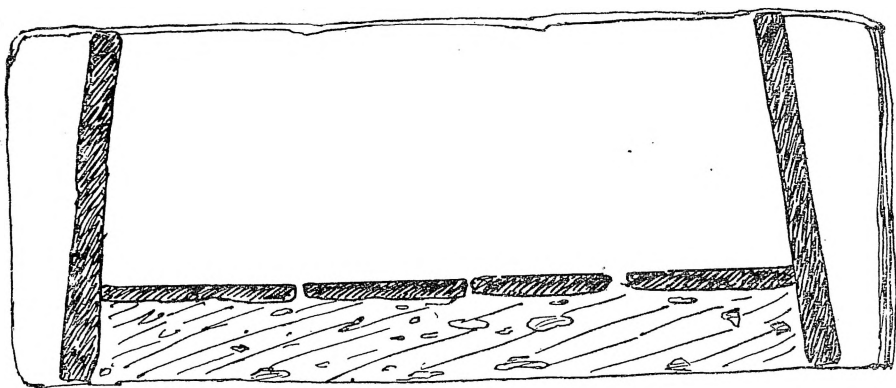
6. ГРОБНИЦЕ ИЗ МИКЕНСКОГ ДОБА У ПРИЛЕПУ.

На вест г. Милована Кокића, која је приопћена и у овом „Гласнику I. 495,“ да се у Прилепу пригодом градње вежбаонице учитељске школе наишло на старе гробове, пошли смо г. проф. Dr. Р. Грујић и ја у Прилеп, да разгледамо налазиште.

Сл. 1. — Изглед микенске гробнице код Прилепа (основа).

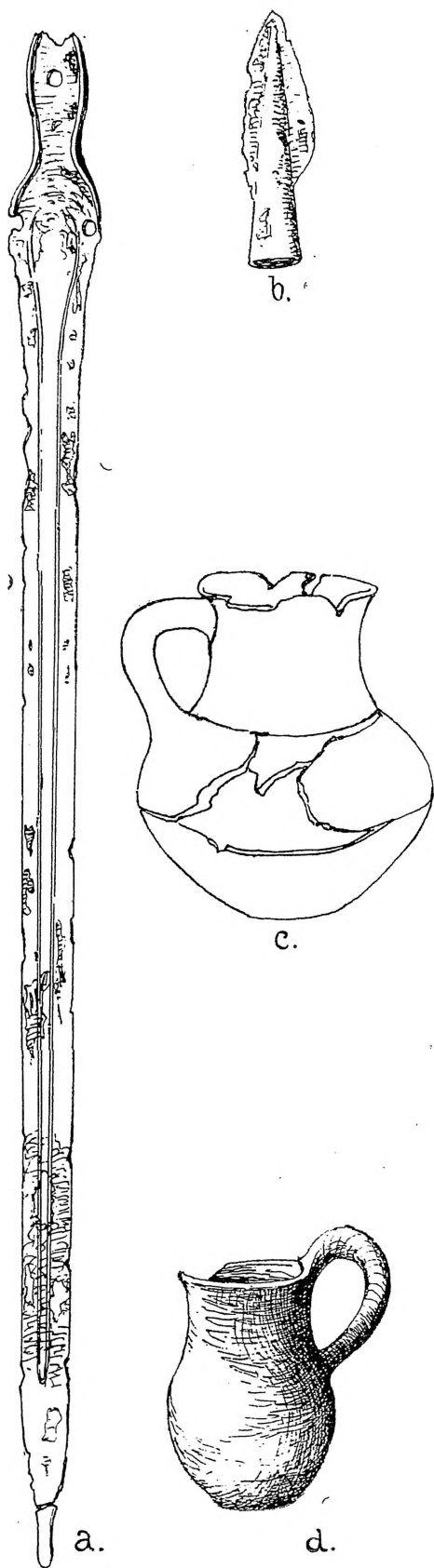
Копајући ров испред зграде, која је међутим већ стигла под кров, да упознамо терен, наишли смо брзо, у дубини од 68 *cm* испод површине, на

Сл. 2. — Циста из Прилепа (прорез).

цисти^у начињену од пет каменитих плоча и то у прочељу и на подножју по једна скоро квадратна, од 54 *cm* ширине и 50 *cm* висине, положене у размаку од 138 *cm* према горе нешто конвергентно. Постранце приљубиле су се уз ове плоче две друге 160 одн. 176 *cm* дуге и 70 *cm* широке, те су тако омеђавале простор камене шкриње и цисте, чија се подница састојала од мањих плоча шкриљевца, пореданих једна до друге (сл. 1 и 2). Све то покривала је покривна плоча

¹⁾ Види: Гласник Скопског Научног Друштва, књ. III, О. Д. Н. 1., стр. 71—82.

дуга 176 *см*, широка 70 *см*. Гробница, осим сасвим кородираних уломака костију, није садржавала никаквих прилога, а то је разумљиво, јер је била само 138 *см* дуга те је у њу могло стати тек недорасло чељаде а не војник, коме се у гроб давало и његово оружје. И тако смо се морали задовољити с констатацијом, да је начин сахрањивања за време бронзаног доба и у овом подручју старе Пелагоније била инхумација у каменим, од плоча начињеним цистама. Према томе је и ту сепулхрални ритус био исти као и у Грчкој, где су се сахрањивале читаве, неспаљене лешине. Ове четири, на овом месту до сада нађене гробнице, свакако су само део једне веће некрополе, коју ће требати временом још откопати, при чему ће се, судећи по досадањим, највише на занимљиве налазе.

Прегледавајући непосредно околицу, могао сам установити, да се ово гробље налази на подножју једног како се чини, знатнијег културног тла. Неких тридесетак корачаја источно од налазишта издиже се из дола ниска, широка, слабо сведена хумка. Свуда сам по њој наишао на уломке разног преисториског цреповља, а нарочито је много тога било на северном рубу, где се налазе оранице и где је рало много тога избацило на површину. Нема сумње, ту је било повеће преисториско насеље у стилу тесалских код *Димини*, *Сескло*, *Зани*, *Мармариани* итд. Да ли ће се и ту моћи проследити поједине фазе егејске културе на прелазу из неолитске доби у бронзано, мораће установити тек помнија ископавања, која ће евентуално утврдити и сукцесију разних типова насеља и кућа, карактеристичних за поједине одсеке.

Свакако нам, бронзани и керамички налази нађени у две раније откопане гробнице, дају прилично разјашњење о IV. периоди ове егејске културе, то јест о њеном микенском одсеку, која је, како видимо, допрла од обала доста далеко на север до Прилепа.

Међу старинама, нађеним у гробним цистама, најважнији је комад бронзани (а не, како г. Кокић наводи, бакрени) мач, занимљив у толико, што представља прелазни облик од типно грчких — средњоевропским мачевима (сл. 3а). Са грчким га облицима веже уски лист, с обе стране зарубљен равним а не завојитим оштрицама; са средњоевропским — језичасти, постранце зарубљеним сап, који је размерно врло кратак. И начин прикивања корица балчака уз језичац је хибридан, јер је на језичцу само једна рупица за чивију, а на високо завојитој бази листа биле су постранце још две рупице; дакле се корице балчака, као

Сл. 3. — Бронзани и керамични предмети из микенских гробница код Прилепа.

у кипарских троугластих бодажа, прикивале непосредно уз базу листа а осим тога и уз посебни језичац. И дужина му (75 cm) одговара више грчким мачевима, него ли северним и ако не достиже дужину, од 91·3 одн. 94·5, као два мача из Зафер Папура.

Ми би обзиром на хибридну форму овај мач датирали у доба прелаза од III. ка IV. периоди бронзаног доба по Монтелиусовој хронологији, те према томе негде под крај XV. века пре Христа.

Лист мача појачан је читавом дужином у средини тупим повором, те има према томе делтоидни прорез од 21 mm ширине и 5 mm дебљине.

Овом приликом споменуо би, у вези са мачем као културним објектом то, да пада у очи, како баш номенклатура овог, за индогерманске народе тако важног инструмента, који им је коначно извојштио и осигурао господство над читавим европским континентом, није никако јединствена, него се своди на различито корење. Пре свега, Грци немају за мач изворне речи, него се помажу или позајмицом из оријента, као што је ξίφος, или баш не најбоље успелим кованицама. Таке су кованице μάχαιρα од μάχη = борба, μάχομαι = борити се и φάσγανον од σφάζω = клати; а таква ће бити и ρομφαία. Ни стари Латини немају своје речи, него су из келтског језика преузели корен, заједнички свим келтским наречјима и од њега направили свој *gladius*, а од истог корена постало је и француско *glaiive*. То је сасвим разумљиво; јер су Римљани прве дуге равне мачеве видели у Гала, те са самом ствари од њих преузели и назив. Истога је порекла и немачко *Glefe*, која међутим не наличи више мачу, него копљу у облику великог *косира* са шиљком на глави. И при томе је занимљиво, да је и *косир*, што га Немци прозваше *glefe*, типно келтско оружје, које се налази готово у сваком повећем налазишту ла-тёнске културе.

Док су Французи, као и Римљани, посудили у Келта корен за ознаку мача, други Романи, Талијани и Шпањолци, употребљавају, као у осталом и Арнаути, реч *spata*, *spada*, *špata*, од које је постало и француско *épée*. Германи употребљавају за мач посебне називе, немачко *Schwert*, норд. *sverd*, ст. енгл. *sweord*, гот. *swairda*, англос. *sweord*, енгл. *sword*, дочим скоро сви Словени имају ознаку, која је дериват истога корена, као у нашој *мач*.

Од свих ових назива, који означавају мач, најзанимљивији је средње-латински *spata*, несумњиво изведен из грчког σπάθη, а та реч првобитно не означаје мач, него *лопату*, које је значење сачувано и у латинском диминутиву *spatula*; онда значи и ону ножу сличну дашчицу, којом ткалци на стању збијају потку, да боље уђе међу нити, лопатицу весла, па уопће сваку уску дашчицу, а коначно тек више у пренесеном емислу равни *мач*. Првотно значење ове речи сачувало се и у немачком *Spaten*, које означаје искључиво лопатасти инструменат, те изговарајући ту реч нико ни не помишља на мач.

Разноликост назива, уз разноликост значења истог назива, најбољи су нам доказ, да су Индогерманци у доба, када су се први пута упознали са мачем, већ били одвојени међусобно и оставили своју заједничку домовину; а доба, када је то већ било свршена ствар, можемо баш на темељу прве појаве мача фиксирати у доба бронзано, које би нам у почетним фазама према томе представљало и доба насељавања Европе разним индогерманским елементима.

У истој гробници нађен је и мали врч са једном ручицом, у облику и изради још врло једноставан (сл. 3с). Врч има биконичан, доста избочен труп, повисоки, према горе сужени врат са нешто извртањем грлом. Ручица од обле иловасте шипке засађена је испод грла, те је савита према раменима трупа, с којим јој је крај слепљен. Радња је просторучна, иловача на прелому зрнцима помешана, на површини црна, дакле т. зв. *bucchero*. Та је несумњиво посуда сакралног значења, која је за погребних обреда, служила за либације и покојнику положена у гроб. Из тога примитивног преисториског облика касније ће се развити грчки *kyathos*, који добива такођер неко ритуално значење. Висина врчића је 17 cm, промер трупа 15·5 cm.

У другој гробници, нађено је помалено бронзано копље, дуго 11.5 *cm* (сл. 3b). Лист је зашиљен, као у врбе, а туљак, у облику шупљег конуса, иде са својим врхом готово до испод самога шиљака. По свом облику спада ово копље у III. периоду бронзаног доба и не разликује се ничим од копаља, односно сулица, исте величине и истог доба у Грчкој, Италији, на осталом Балкану и у Подунављу. У Грчкој је у микенским гробницама копље са оваким туљком саставни део гробног инвентара скоро сваког војника; а нарочито лепа и велика бронзана копаља налазе се у дубљим слојевима у Олимпији, непосредно изнад микенског.

И у овој гробници нађена је малена посудица са једном ручицом (сл. 1d), која се од пређашње разликује малим кругластим трупом и равним у средини конкавно усуканим вратом. — Висока је 11.5 *cm*, промер трупа је 8.3 *cm*.

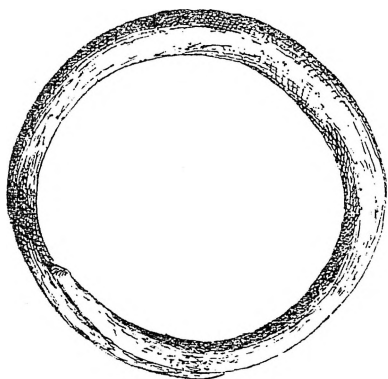
7. ГРОБНИЦА ИЗ ХАЛШТАТСКОГ ДОБА У ВУЧЈЕМ ДОЛУ.

1927 г.
Прошлог лета наишао је један земљорадник у селу Вучјем Долу, око 10 *km* западно од Скопља, у својој њиви испод куће на камену плочу у земљи, дугу око 2 *m*; а када ју је дигао, нашао је под њом остатке гробнице са размрвљеним костима и нешто бронзана накита. Овај је добављен за Музеј Јужне Србије, те сам том згодом имао прилику, да с управником музеја, проф. г. Р. Грујићем посетим ово налазиште. Плоче, од којих се састојала гробница, биле су већ повађене и деломице поломљене, али се ипак могло констатовати, да је гробница имала облик цисте, сличне онима из Прилепа само с том разликом: да је у постранице плоче, на оба ужа руба, био уклесан плитки жлеб, у који би уклопиле плоче више главе и ногу, те тиме добивале већу чврстоћу. Те плоче нису биле као у Прилепу према горе конвергентне него усправне. И покривна плоча је с доње стране имала притесану зарубу, тако да се боље приљубила уз стране цисте. — Димензије ових плоча одговарају нормалним димензијама одрасла човека.

Распитујући се сазнали смо, да су сељаци и пре у њивама налазили на овакове плоче, које су им код орања сметале, па су нам и показали неколико повађених одломака. По томе изгледа, да се ту налази повећа некропола, коју би требало систематски проучити. Да се Вучји Дол налази на старом преисториском културном тлу, сведочи казивање сељака, који су ту чешће налазили бронзаних ствари, али их, на жалост, разбацали; а обилазећи околином наишли смо на више места, у долини, на трагове преисториских слојева, а нарочито на тераси, која са западне стране зарубљује долину Лепенца око 1 *km* јужно од села, где је све пуно римских цигала, а местимице и преисториских рбина. На једном месту појавили су се трагови преисториског слоја и на површини тако обилно, да смо одгрнувши пар лопата земље наишли на доста густе слој огњишта са обилним остатцима разнога поломљеног суђа. Не имајући при руци ни алата, ни радне снаге, морали смо ископавање ових налазишта оставити за бољу прилику; али и оно, што се могло установити по површном прегледу околнога тла, довољно је да се установи, да је околица Вучјег Дола и западни руб поља, на коме се око Бардоваца протезао римски град *Scupi*, у преисториско доба био знатно насеље, можда матица, из које је у позније доба поникла метропола Дарданије.

Накит извађен из споменуте гробнице био је женски.

Састојао се је од две бронзане масивне *зривне* једнака облика, савите од обле као прст дебеле бронзане шипке, која се према краје-

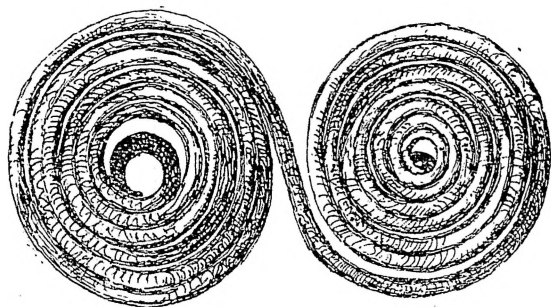

Сл. 4. — Бронзана гривна из гроба код Вучјег Дола.

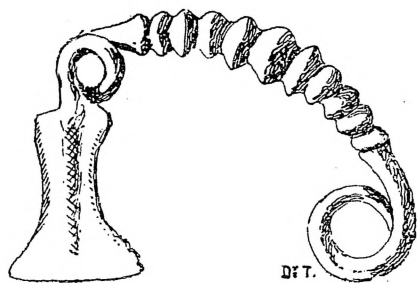
вима постепено шиљасто стањује, те јој крајеви за $\frac{1}{4}$ обода премашују један преко другог и тако чине коло. Прорез није сасвим округао него с доње стране нешто спљоштен. Облик гривне, дакле, не истиче се нарочитим особинама. Он је сасвим обичан не само у другој половини бронзана доба, него се налази сличан и кроз читаво халштатско доба.

Исто тако нема на површини трага каковој орнаментици било гравираној било укуцаној (сл. 4.).

За одређивање старине ове гробнице важнија су друга два бронзана комада, *фибуле*, од којих је једна *спирална* (сл. 5.), а друга *облучаста* (сл. 6.).

Сл. 5. — Спирална фибула из гроба код Вучјег Дола.

Сл. 6. — Облучаста фибула из гроба код Вучјег Дола.

Спирална фибула нашега налазишта ничим се не разликује од сличних савитих од бронзане жице у два тангентално везана спирална диска са по 7 обода. Дужина јој је 10 *cm*, радиус 2.5 *cm*, игла одломљена. Ова „S“-фибула припада опће распрострањеном типу, који се појављује под крај бронзаног доба, те се одржава кроз читаво прво жељезно доба. Она међу налазима на Гласинцу, Санском Мосту, Горици, Језеринама, у Халштату, Швајцарској, Горњој Италији, на Балкану, па и у подручју Кавказа, представља знатан постотак међу фибулама. У нас нађено је на самом подручју гласиначких некропола до сада око 200 комада. И у Грчкој се појављује врло често и то не само у оригиналним комадима, него и приказана на скулптурама, као примерице на једном земљаном идолу из Хереона, коме је одећа сапета оваковом фибулом. У панонском подручју спирала од жице постаје тако омиљени декоративни мотив, да се тамо развијају компликовани системи спирала, које служе као украс т. зв. „позаментирске“ фибуле.

Старији преисторичари изводили су порекло ове фибуле из Грчке, међутим, то не стоји већ с тога разлога, што се она налази на северу Балкана и у алпинском подручју далеко бројније, него ли на југу и јер су је Илири и Италици познавали још у доба, када ни Ахајци ни Дорани нису били доспели у Јеладу, камо су је донели јамачно за своје сеобе.

Неоснованост теорије о југоисточном пореклу фибуле најбоље нам доказује чињеница, да је фибула, баш у најкултурнијем одсеку егејског подручја непозната. Она фали у Египту, Феницији, Халдеји и Асирији скоро сасвим; а ако се који пут налази, то је тако ретко и спада у тако касни одсек, да не може бити говора о томе, да је фибула онде поникла и преко Грчке путовала на север.

Друга фибула из нашег налазишта је облучаста, двопетљаста са лопатастом ножицом и луком провиђеним низом биконичних зрнаца. Дужина 7.3 *cm*, висина лука 4.7 *cm*. Обе петље су четвртасто фасониране; она у главе је већа (д. 1.7 *cm*), у ножице мања (д. 1.3 *cm*). Ножица има облик високе, постранце слабо усукане лопате, средином појачане плосним повором. Рубови и повор урешени су низом косо уклесаних зареза. Патица светлозелена, ситнозрнасто-рапава.

Фибуле са две петље су појава, која се у главном ограничава на чисто илирско подручје, а налазе се поглавито на југоисточним издацима Алпа у

Словенији, Корушкој и суседној Хрватској, те у Босни, где се нарочито на Гласинцу развија у разним типним варијантама, које се међусобно у главном разликују према облику ножице, која може бити троугласта или лопатаста. У Италији тај тип није заступан, а тако исто га нема ни у Грчкој, премда се у североисточном делу Балкана који пут налази као у Ресену, Зеленграду и Врачарском у Бугарској.

Док је тип са троугластом ножицом у Словенији чешће заступан и по главном налазишту Вачу (Waatsch) прозван *вачким*, овај се у нас налази ређе: на Гласинцу 20 ком., у Д. Долини 9 ком., на Дебелом брду 3 ком., у Рами 1 ком.; напротив тип са четвртастом ножицом, са две рупице или по странама полукружно исецан, налази се управо преобилно. Онај први заступан је на Гласинцу са 156 комада, а допире на исток и у Бугарску (Зеленград, Врачарско), онај други на Гласинцу у 115 комада. Према томе је двоветљаста фибула нарочити илирски тип; а што представника тога типа налазимо и овде, тако далеко на југоистоку, неће нас зачудити, јер су и око Вардара живели Илири. Већу ћемо пажњу полагати на то, да се тај тип на југу налази очито у старијем стадију развоја, јер је фибула већа, солиднија, лук украшен, петље су велике, од четвртасто фасониране жице; а све то су осебине, које одају већу старину, него ли је у гласиначких, ширим народним слојевима намењених егземплара. Из тога нећемо закључити, да је овај наш егземпляр импортиран овамо на југоисток из гласиначког подручја, него да је доспео, овамо већ у доба, када на Гласинцу двоветљаста фибула још није доспела до свога пуног развитка, дакле у доба, када су Илири, ти главни носиоци фибуле, били још у стадију миграција.

Типолошки је наша фибула непосредни дериват облучасте фибуле *кобанског* типа, од које се у главном разликује само другом петљом, а како ова иде под крај бронзаног доба, можемо наш егземпляр према томе датирати у доба првих периода жељезне или бројем изражено од прилике у доба од 1000—800 пре Хр., те би била савремена са грчким фибулама дипилонског или бојотског типа.

Пошто фибула за хронолошку класификацију има готово исто значење за преисторичаре, што га за геолога имаду фосили-проводичи (Leitfossil) вредно је споменути коју реч о њеном опћем значењу, особито с обзиром на Грчку и на крајеве, кроз које је сеоба довела Јелине на југ. — Фибула, као инструмент, којим се у доба, када дугмета још нису била позната, сапињала одећа, имаде две, не само временом, него и етнолошки одељене фазе, које се у Грка разликују и номенклатуром. Старији тип је обична игла прибадача са мање-више урешеном главицом, каткада знатне величине, којом се сапињао *perlos* као са данашњом прибадачом, па су је Грци зато и звали *περόνη*. То је инструмент још чисто бронзаног доба, те се налази у микенским слојевима и особито је својствен првим јелинским досељеницима — *Ахајцима*.

Млађи тип је облучаста фибула и сви њени деривати, код којих се посебним механизмом (ножицом) заштићује шиљак игле, луком опасује и већи сноп набора, а спирална петља на главици игле даје јој већу еластичност и сигурнију функцију код сапињања одеће. Она се појављује тек у дипилонско доба и тамо развија до управо красних облика, те према томе припада млађем, *дорском* одсеку сеобе. Њу зову Грци посебним именом *πέρπαξ* и то баш ради полукружног јој лука, јер *πέρπη* првобитно значи потковасти полукруг, као у држалице штита. Њом се згодно сапињао не само *perlos* него и *chyton*, *chlaina*, *exomis*, и све друге врсте одеће, које се субсумирају под називом *epiropeta*. Она је постулат ношње, која одговара студенијој клими и већ стога није веројатно, да је прва фибула настала у топлој егејском подручју, него је онамо унесена сеобом првих Индоевропејаца.

И да је *perone* доиста карактеристичан накит старијег ахајског етничког слоја а *porra*х млађег, дорског, односно јонског, то нам на занимљив начин показује анекдота, која се веже уз храм егинетских божица Дамије и Ауксезије на брду Оја у Егини. Херодот (V. 87—89), осећајући да та анекдота има неко дубље етнолошко значење, прича ју доста опширно и у верзији, по Атињане мало неповољној. — Атињани су наине послали лађе на Егину с налогом, да тамо

украду кипове Дамије и Ауксезије из храма; али су их, по егинетској верзији, затекли Егинети и савезници им Аргивци, те их све поубијали, осим једног, коме је успело, да бегством спасе главу. Када је овај стигао у Атину, атинске жене, огорчене ради његове кукавштине, навалише на њега, те га својим прибадачама (περόνη) тако избоцкаше, да је од рана умро. Те игле биле су велике и доста опасно оружје у рукама разјарених жена, а да се слично не понови, забранише атинске власти, да их жене даље употребљавају. Тако нам ова прича тумачи, како је права фибула — πόρπηξ — заменила старију прибадачу и како је, нарочито у Атини, шивена јонска ношња заменила стари ахајски *peplos*.

Да су обе ове врсте накита, пероне и порпакс, постале племенским диакритеријем, види се по наставку приче, која вели, да су Аргивци и Егинети *за инаиш* Атињанима — κατ' ἐρεν τῶν Αθηναίων — одредили, да им жене унапред носе за половину дуже прибадаче него до сада и да их, шта више, приносе као жртве у храм обе богиње на брду Оји.

Херодотово причање морамо, дакако, схватити *cum grano salis*, јер затворена фибула није заменила прибадачу у VI. веку, како би то из његове приче излазило, него много раније, већ у XI. веку; али се је прибадача, као старом традицијом посвећени објект ношње, у конзервативнијих народних слојева могла подржавати и много касније него је VI. век, тако рекућ као опозиција фибули, која је све више преотимала маха.

8. ДАРДАНЦИ.

Један од најмаркантнијих природних међаша, предестинован, да буде размеђе земаља и народа, је големи Шардаг или Шар планина, стари Σκάρδος или *Mons Scardus*. Он је, по Ливију 44, 31, био граница између Дарданаца на истоку, Илира на западу и Македоније на југу, дакле између три географска подручја, од којих једно гравитира према Егеиди, друго према Јадрану, а треће према Подунављу. Земља Дарданаца звала се је Дарданија, а била је јужни део потоње римске провинције Горње Мезије, која, по Птолемеју граничи на истоку с Далмацијом (наравно римском) и то линијом, која тече равним правцем од Шар планине до ушћа Саве, Македонијом на југу и то линијом, која спаја Шарпланину са *Orbelos*-ом, а на истоку Тракијом, где би нам границу обележавао правац, који спаја реку *Ciabrus* (Џибрица) са географском тачком, чије су координате 50° дуж. и 43° шир.

У овом подручју извиру осим реке *Axius* (Вардар), којој је врело у Шар планини, по Плинију III, 26, још *tria flumina clara: Margus* (Морава), *Pingus* (Пек) и *Timachus* (Тимок), а по Страбону VII, 316, извире ту и *Δρίλων ποταμός* — данас Бели Дрим.

Од племена, која живе на подручју Горње Мезије, Птолемеј III, 9, познаје *Tricorenses* према Далмацији, *Moesi* око реке *Ciabrus*; међу овима живе на средини *Picenes* а на југу *Дарданци*. Овима додаје као посебно племе Плиниј III, 149, *Timache* — Тимочане.

На подручју Дарданије спомиње Птолемеј III, 9, четири већа града: *Naissus* данас Ниш, *Arribantium* (Бинач?), *Ulpiana* (Липљан?) и *Scupi*, данас Скопље-Бардовци. Ово потоње место играће у повести Дарданије особито видну улогу, а нарочито у римско доба се развија тако снажно, да Хиероклес 655, о њему говори као *ἐπαρχίας Δαρδανίας Σκοῦποι μητρόπολις*.

Једно од најзанимљивијих питања, које ће имати да реши балканска палетнологија, јесте питање о одношају балканских Дарданаца са Дарданцима Тројаде, јер ће ваљати утврдити, да ли је исправнија Солинова (II, 31) теорија, који сматра балканске Дарданце дошљацима из Троје или обратно генеолошка традиција, која епонима трајанских Дарданаца, *Dardanosa*, држи дошљаком из Самотраке, у којем би случају, како то и Елиан IV, 1, мисли малоазијски Дарданци били огранак илирских Дарданаца нашега подручја. Ово потоње мишљење је и наше, али се нећемо на овом месту освртати на многобројне

аналогije, које су у прејелинско доба везале Трачане и Илире са житељима Тројаде.

Као сва илирска племена живели су и Дарданци раздељени у мање кланске формације. То је природна последица необузданости и „дивљаштва“, које Ammian Marcellinus 29, 5, 22, упоређује са лернејском змијом. Стога је до покушаја веће заједничке државне организације међу Дарданцима дошло тек у првој половини III. века пре Хр., када су се по Полиену IV, 12, 3, окупили под једним крајем и створили једну државу (284. пр. Хр.). По Агатархидесу имали су они много кметова, који су им обрађивали земљу, а ти су несумњиво били потомци подјармљених *Медишперанаца* — Пеласга, који су робовали аријским господарима, Дарданцима. Зато се Страбонова вест, да Дарданци живе у колибама, покритим ђубретом, да се у животу перу само три пута: код рођења, венчања и на мртвачком одру¹⁾, може односити само на нижи кметски слој, који је живео у истим земуницама (*fondi di cabane*) као и њихови прадедови, а не на илирске Дарданце, који су били несумњиво на вишем степену културе.

Морфолошке прилике њиховог обитаваљашта нарочито су погодиле планинском сточарству, а њихов *caseus dardanicus*, можда праформа средовечном *caseus vlachescus*, био је у римско доба на гласу. Природно минерално богатство тла упутило их је на рударство; а да су у експлоатацији и обрађивању алувијалног злата имали успеха, закључујемо по томе, што Плиније 33, 39, под именом *dardanicum* разумева нарочиту врсту златног накита.

Као посебне дарданске кланове спомиње Страбо, VII, 316, на истоку, као суседе Трачана, *Glabrije* и *Thunatae*.

Дарданци, као ратоборан народ, задавали су поновним провалама у Пеонију и Македонију Македонцима много јада. Прве њихове провале на македонско тло иду још у доба Филипа II., који је, год. 349. пре Хр., повео војну на Бардилису те га присилио, да се повуче из освојених македонских градова (Диод. XVI, 4); а нарочито су учестале провале Дарданаца за Филипа V., који је с њима често ратовао. О тим бојевима сачувао нам је Ливије²⁾ неколико вести, које нам, додуше, не дају јасну слику о политичком развоју на дарданско-македонској граници, али нам цртају тај народ као ратоборан и у том равн њиховим далмантинским суплеменицима. Год 210. пре Хр., освојио је Филип III. дардански град *Sintia*, који је био Дарданцима главни пролаз у Македонију (Лив. 26, 25). Положај овога града још није утврђен. По Евдоксију Steph. Byz., IV, зове именом *Σιντία* главни град племена *Σίντοι*, а лежао је на трачко-македонској граници између *Axiu-a* и *Strymon-a*. И Ливије, 44, 46, спомиње ове Синте и њихов крај *Sintice*. Међутим, читав приказ Ливијев не дозвољава, да ово *Sintia* ставимо у македонску Синтику, којој је по Птоломеју био главни град *Heraclea Sintica*, јер он прича, како је Филип пошао на Аполонију, данашњу Валону, потукао Аполонијате под зидинама њихова града те их присилио, да се повуку у град, а онда се вратио у Пелагонију и оданде освојио град Синтију.

Пелагонија је била у горњем порећу Еригона, данашње Црне Реке, а одавде има само један пут у јужну Македонију — долином Вардара. Та долина уопће једини је пут, који веже Македонију са Дарданијом и према томе мора да је *Sintia* лежала на том путу. Истина, ту нам није познато никаково место овога имена, али знамо за слично месно име *Στήλαι*, на Пајтингеровој Табули *Stenae*, а то је данашња Демир-Капија, „теснац“, тако рекућ од природе створен, да буде врата Македоније за свакога, који са севера долази. Tomaschek³⁾ држи да је односно место у Ливија погрешно писано и да је нарочито име Синтија корумпирано од „*finitimam*“⁴⁾. И ако то питање, за сада, остаје нерешено, пут

¹⁾ Вест, да се Дарданци перу само три пут у животу има и Nicolaus Damascenus у својим Фрагментима 145, 4.

²⁾ XXVI, 25, 3; XLIII, 2, 1; XXXI, 28, 5; 33, 3; 34, 6; 38, 7 и тд.

³⁾ Zur Kunde der Hämushalbinsel. I. Wo lag Scupi, di Metropolis v. Dardanien.

⁴⁾ Tomaschek чита ово место: *inde Dardanorum urbem finitimam, in Macedoniam transitum Dardanis facturam, cepit*. — Конјектура, која на око не изгледа лоше.

којим су Дарданци проваљивали у Македонију морамо свакако замишљати долином Вардара, која се, остављајући под Тавором Скопско Поље, сузује местимице у уске, једва проходне теснаце, од којих је Демиркапија најјужнији, крај око Велеса у средини, а теснац код Тавора у дну Скопског Поља најсевернији. И зато су операције Филипа III. ишле у главном за тим, да освоји ове кланце; и пошто му је пошло за руком да освоји најдоњи, освојио је ускоро, по Полибију V, 971, год 217. и место *Bylazora*, које је такођер доминирало оваквим кланцем. Исто место спомиње и Ливије, 44, 26, касније, год. 168. пре Хр. у ратовима са Дарданцима, а судећи по сличности имена са средовековним Велеса, Βέλεσσα и по географском положају, чини се веројатним Ханово¹⁾ нагађање, да је то место идентично са данашњим Велесом.

Десет година после, 207. год. пре Хр., кренуо је Филип с војском у саму Дарданију, те војује тамо с успехом (Лив. 28, 8). Међутим Бајо, син онога Лонгара или Лангара, поглавице Агриана, некадањег савезника Александра Великога, коме је својом провалом у земљу Аутаријата заштитио повратак са Дунава у Македонију и који је стекао бојну вештину у борбама Филипова оца Димитрија, здружио се с поглавицама Плеурајом и Еминандром, те је пошао год. 200 пре Хр. конзулу Сулпицију, који се онда налазио око Драча, да га позове у помоћ против Македонаца (Лив. 31, 28). То је било први пут, да Дарданци долазе у дотицај с Римљанима, али, на жалост, немамо вести, какав је успех имала ова интервенција. Свакако, Дарданци војују даље и додијавају краљевом војсковођи Ашенагори, при чему поступају врло опрезно: они се, када им се чини згодно, повлаче и тако проводе герилски рат, који умара и јачег непријатеља; а Македонцима је наносио нарочито штете у комори (Polyb. 18, 5, 2; Лив. 33, 7, 31, 43). Изгледа, да су се те операције водиле на дарданском територију, јер је guerilla најуспешнија у обрани против непријатеља, који је провалио на туђи териториј.

Конфликт, у који је Филип међутим доспео са Римљанима и који се свршио битком код Кинокефала 197. пре Хр., те дао Ф. Квинџију Фламинију могућност да македонског краља присили на срамотан мир, није дао, да се он бави и дарданским питањем; али чим је склопљен мир, он се опет креће на север. Дарданци, јамачно осокољени краљевим поразом, пређоше исте године границу те похараше горњу Македонију, а Филип се диже са 6.000 пешака и 500 коњаника па недалеко града *Stobi* у Пеонији навали на непријатеља и потуче га. Много Дарданаца пало је у битци, још више њих затечено је на пљачки и поубијано по пољима, а остали се разбегоше, да се врате преко границе (Лив. 33, 19).

Да осигура границу против поновних инвазија, саградио је Филип год. 183. пре Хр. у Пеонији, т. ј. у крају око Еригона, данашње Црне Реке, која из Илирика тече кроз Пелагонију, те се код *Stobi* улева у *Aksius* (Вардар), нови град, коме је по свом сину Перзеју дао име *Perseida* (Лив. 39, 53), име које се међутим брзо изгубило, јер га после не спомињу ни писци ни итинерари.

Као што су у средњем веку византиски цареви, да се обране од провала суседних варвара, звали у помоћ удаљеније варваре, тако је и Филип, очито преслаб, да одоли дарданским насртајима, год. 179. пре Хр. послао Антигона као поклисара Бастарнима преко Дунава, да их позове у помоћ против Дарданаца, обећавајући им, ако потамане ове, да ће их населити на њиховом земљишту. Вођа Бастарна, Кото пође с Антигоном Филипу, да с њим утаничи уговор; али на путу стиже им глас, да је Филип умро (Лив. 40, 57).

30.000 Бастарна просуло се онда Илириком, на челу им вођа Клондик, а остали се вратише опет кући (Лив. 40, 58). Намера Филипова није са његовом смрћу напуштена, него само одгођена и већ год. 174. пре Хр. посла Филипов наследник Перзеј Бастарне на дардански териториј, да тиме осигура леђа за своје операције против Римљана у Грчкој (Лив. 41, 23). Видни резултат ових војна био је пораз Римљана недалеко Сикирија, год. 171. пре Хр., где је Перзеј са својим савезницима, међу којима *Cottys* води Бастарне, потукао *P. Licinia Crassa*, *M. Valeria Laevina* и *Q. Marcia*.

¹⁾ Reise von Belgrad nach Salonik.

Две године после поведе Перзеј лично војну на Дарданце, потуче их, пређе Шар-планину и освоји град *Uscana* у земљи Пенеста, који ће у даљним операцијама играти велику улогу и одатле шаће као поклисаре *Адака* и *Плеураиша* илирском краљу Генцију у Љеш, да га предобије за савезника у рату против Рима. Али, пошто је овај као први увет за своје савезништво ставио новчане захтеве, натерала је природна шкртост Перзеја, да одустане од овог савеза (Лив. 43, 20). Иста шкртост била је и узроком, да није успео да предобије као савезнике ни Гале, који су под Клондиком седели у Десудаби и Медији, 75 миља далеко од Вардара. И њих је звао Перзеј, да се утаборе код града Билазоре, али Клондик, поучен ваљда ранијим искуством врати, краљева поклисара са поруком, да без новаца и талаца нема преговора (Лив. 41, 23)⁴).

Не прође од тога ни година дана и претор *Cn. Octavius* освоји Македонију, а врло је веројатно, да су му при томе баш Дарданци били савезници, који су у тим освајањима играли важну улогу. Ми то можемо закључити по томе, што је Октавиј разделио Македонију у четири регије а четврту, најсевернију, Пеонију са градом *Сѿоби*, уступио Дарданцима, те им дао тамо и монополну продају соли, не само за ово подручје, него и за подручје треће регије уз установљену продајну цену (Лив. 45, 29).

Римљани су остали међутим и обзиром на Дарданце верни својој балканској политици, којој је било главно начело, помоћу савезника свладати непријатеља, а онда прихваћати прву згодну прилику и подјармљивати бивше савезнике. Тако нас неће нимало зачудити, што међу фрагментарним поглављима Ливијеве повести налазимо вести, да су се Дарданци морали борити и против Римљана. *P. Licinius Crassus* потукао је илирског краља Генција у западном делу Дарданије, а за рата на Митридата покорио је 96. пре Хр. Сула Скордиске, Далмате и Дарданце (Еутр. V, 7). Међутим тај пораз Дарданаца био је пролазан и они се опиру и даље жилаво, те је проконзул у Македонији Апиј Клаудиј, морао повести војну на Дарданце и Скордиске, али је на путу, у близини Родопе умро. На његово је место, год. 76. пре Хр. именован као македонски проконзул конзул пријашње године *Gaius Scribonius Curio*, који је против побуњених Македонаца морао повести три војне (Еутроп. VI, 2, 5) са лепим успехом а год. 75. повео је велику војну и на Дарданце и њихове северне суседе, те их потукао и доспео, као први до онда Римљанин, и до самог доњег Дунава. Земље, освојене на овој војни, добиле су после име римске провинције *Moesia* (Еутр. V, 7, VII, 2; *Салуст*, II, 80, III, 49, 50; Лив. 92, 95; *Флорус* I, 30, 6). Није прошла ни година дана и *G. Scribonius Curio* морао је да угуши устанак, који је год. 74. пр. Хр. плануо у Дарданији, те је при томе поступао врло окротно (Лив. 45; Амијан 29, 5, 2); а када се после успешне експедиције вратио у Рим, прославио је год. 74. или 73. као победник триумф. Њега је заменио у проконзулату провинције Македоније *M. Lucullus*.

Од онда се Дарданци истичу само још једном приликом у повести римској и то онда, када је проконзул *C. Antonius* победио Катилину „*in agro Pistoriensi*“, те пошао у провинцију, а Дарданци навалише на њега те га год. 61. пре Хр. потукоше; разбивши му читаву војску.

У доба Константиново постаје Дарданија — до онда саставни део провинције *Moesia Superior* — делом новоустројене дијецезе Дакије.

Под римском управом дала је Дарданија римској војсци много војника. Осим легионара, који су служили у домаћој VII. легији, чији је главни кадар био *Viminacium* = Костолац, регрутовани су Дарданци и за друге војне формације. Такова једна коњаничка формација била је *Ala I. Vespasiana Dardanorum*, која је од Веспасијанова времена гарнизовала у доњој Мезији у граду *Arubium*, а после спомиње се и дарданска кохорта под именом *Cohors III. Alpina Dardanorum*, која је по *Notit. dignit. Occ.* (XXXII, 53,) гарнизовала у *Pannonia Secunda*.

⁴) О везама Перзеја са Клондиком ср. Лив. 44, 26; Диодор 30, 24; Апиан, Мак. 18.

У римско доба играју у привредном животу Дарданије знатну улогу богати рудници, којим су управљали посебни *procuratores metallorum*; а за владе цара Трајана и Хадријана ковали су се посебни новци са натписом *Dardanici* на реверсу (Cohen, 338, 1166.).

9. SCUPI=СКОПЈЕ.

Мало има месних назива, познатих нам из римског доба, који су се до данас сачували тако доследно, као име данашњег Скопља, старог *Scupi*. Име је чисто илирско *Šküpe*, оно данас још живи код илирских потомака, Арнаута, у истој форми а у значењу *орао*, и из њега изведено је и данашње народно име *Šküpetar* и назив земље *Šküpe-nija*. Римљани, којима је самоглас *ü* туђ, транскрибовали су га са *u* и тако је дошло до римске форме *Scupi* у Ливија, Еутропија, Географа Равената, Пајтингерове Табле и на епиграфским споменицима. Птоломеј и други грчки писци га пишу *Σκόπτοι*.

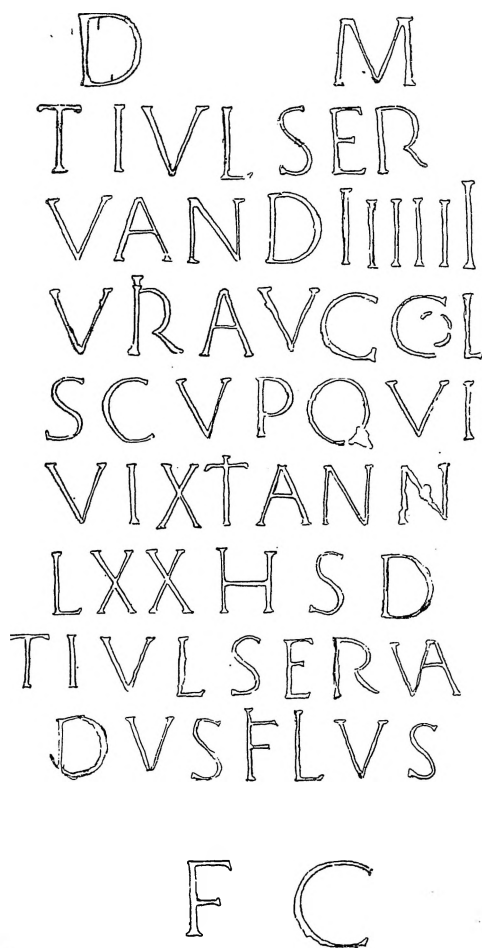
Временом се глас *y* претвара у *o* и тако је постало *Σκόπις* у Теофилакту, који га је јамачно преписао из којег итинерара са латинским дативним наставком *-is*, Steph. Byz. *Σκόποι*, из чега Ана Комнина у својој Александриади и Георгије Акрополита у XIII. веку праве *Σκόπια* као прелаз данашњој словенској форми имена *Скопље*.

И Турци, које је већ цар Теофило насељавао у подручју Вардара, прихватише старо име, само што су по законима турске еуфоније, испред оба почетна консонанта ставили свој *елиф* и тако то име и данас још живи међу муслиманима у форми *Üsküb*, дочим Идризијева форма писања (око 1150) *Iskofia*, *Iskobia*, која се ослања на славизовани облик, међу Турцима није нашла пријема.

Према реченоме можемо развој илирског праимена до данашње форме пратити, тако рекућ, корак по корак и то сâмо већ било би довољан аргуменат, да се старо *Scupi* локализује код данашњег Скопља, да и немамо онај од пре познати натпис у C. IL. II. 8203 из Скопља, на коме се спомиње један високи опћински функционер колоније *Scupi*, *Sextus Caelidius* из племена *Aemilia* родом из *Stobi*, коме је *ordo* (скупштина) колоније поделила част едила и декуриона¹⁾.

Да је ова локализација апсолутно неопорива, потврђују нам још друга два натписа, које доносимо овдје у факсимилу²⁾.

На првом натпису (сл. 7.) спомиње се као *sevir augustalis coloniae Scupen-*

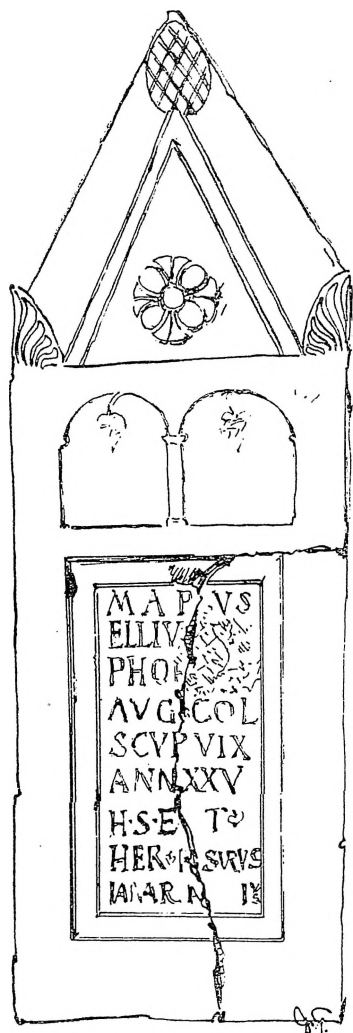
¹⁾ Натпис гласи: *D(is) M(anibus). Sex. Caelidius Secundus S(exti) C(aelidi) Lupi et Maturae Cominiae fili(us) Aemi(lia tribu) Stobos (domo) cui ordo col(oniae) Scup(or)um [h]onores aedil(itatis) et decurionatus contulit vix(i) an(nis) XVIII dies XXXX. H(ic) S(itus) E(st).*

²⁾ Натпис налази се на стели од вапненца. Табула је 82 cm висока и 41 cm широка. — Нађена је међу рушевинама старог *Scupi* на Лепенцу и пренесена прво у Паша-конак у Бардовцу, а одатле у Куршумли-хан Музеја Јужне Србије у Скопљу. Гласи: *D(is) M(anibus) T(itus) Ju(lius)*

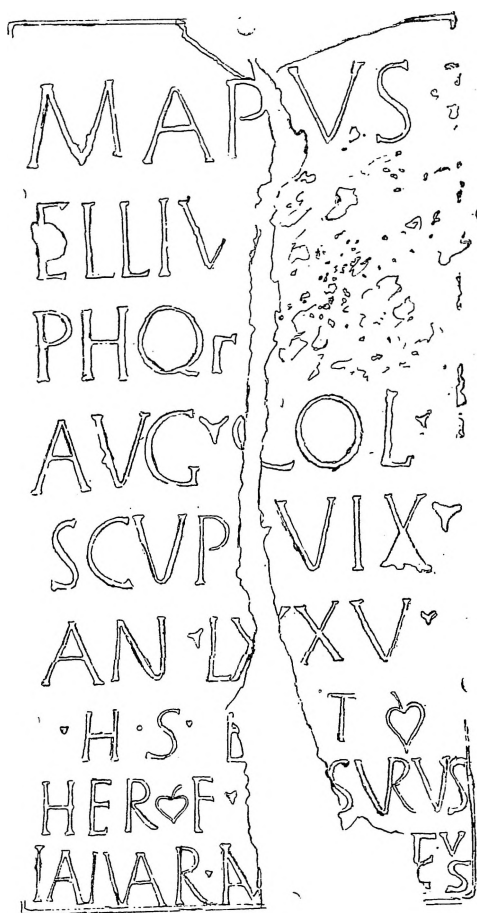
Сл. 7. — Натпис на стени севира аугустала Т. Јулија Серванда.

sium неки *Titus Iulius Servandus*. То је свешеник, који служи култу Лара Јулијеваца и генија Августова, који је увео Август као државни култ. Севират спада међу више колонијалне части и даје вршиоцу дужност и право, да се одева тогом претекстом, да седи на *sella curulis* и да ликтори пред њим носе две фасције. Пошто институција *seviri augustales* постоји само у латински организованим градовима, а не у грчким, то нам тај натпис казује, да је и *Scupi* имало латинску, а не грчку муниципалну организацију и уједно нам тумачи, зашто је већина натписа овога краја писана латинским језиком, дочим је у јужнијим деловима данашње Јужне Србије превлађивао грчки језик.

Други натпис (сл. 8 и 9), нађен код села Харачинова, око 12 km источне од Скопља на цести према Куманову, дакле не на самом градском али ипак на

Сл. 8. — Стела Марка Апија
Елија из Харачинова.

Сл. 9. — Са стеле аугустала М. Апија
Елија.

муниципалном подручју старог *Scupi*, спомиње такођер неког аугустала колоније *Scupi*, именом *M. Apius Ellius*. Писмо је на жалост, оштећено те се не може установити, да ли је он био *sevir* или најпросто *augustalis*.¹⁾

Servand(us) seviri aug(ustalis) col(oniae) Scup(or)um, qui vixit ann(is) LXX. H(ic) S(itus) E(st) T(itus) J(ulius) Servandus filius f(aciendum) c(uravit).

Оно D код реченице *hic situs* јамачно је погрешно исклесано место E (et).

¹⁾ Натпис гласи: *D(is) M(anibus) M(arcus) Ap(ius) Elliu[s] [M(arci) f(ilius) tribu] P(ollia) ho(noratus) [sevir] aug(ustalis) col(oniae) Scup(or)um vix(it) an(nis) LXXV. H(ic) s(itus) est. Her(es) f(iduciarius) [. . .] Surus Ianuar(ius) Ian[. . .] [. . .] e(merito) v(otum) s(olvit).*

И да немамо оно велико поље римских рушевина, што се на утоку Лепенца у Вардар од Злокућана до Бардоваца, 5 km западно од Скопља, протеже читавим пољем, била би ова три натписа довољна, да старо *Scupi* сместимо тамо, дакле у непосредну близину данашњег Скопља.

Премда је један од наведених натписа био већ давно познат, посветио је Wilhelm Tomaschek у својим студијама: „Zur Kunde der Haemushalbinsel“ посебну расправу питању „Wo lag Skupi, die Metropolis von Dardanien?“, у којој је покушавао доказати, да овај град није лежао код данашњег Скопља, него много даље на север; у правцу прама Нишу, око Лесковца. Он ту своју тезу у главном оснива на томе, што, ослањајући се на Птоломеја, држи, да је граница између Дарданије и Македоније текла горским поворима Шар планине, Црне Горе, Рујна, Козјака, Св. Илије, Кључа и Понорице, те би Скопље по томе лежало изван подручја Дарданије, којој је *Scupi* било метропола. Осим тога баш у околици *Scupi* Пајтингерова Табла управо врве погрешкама, које вапе за коректуром.

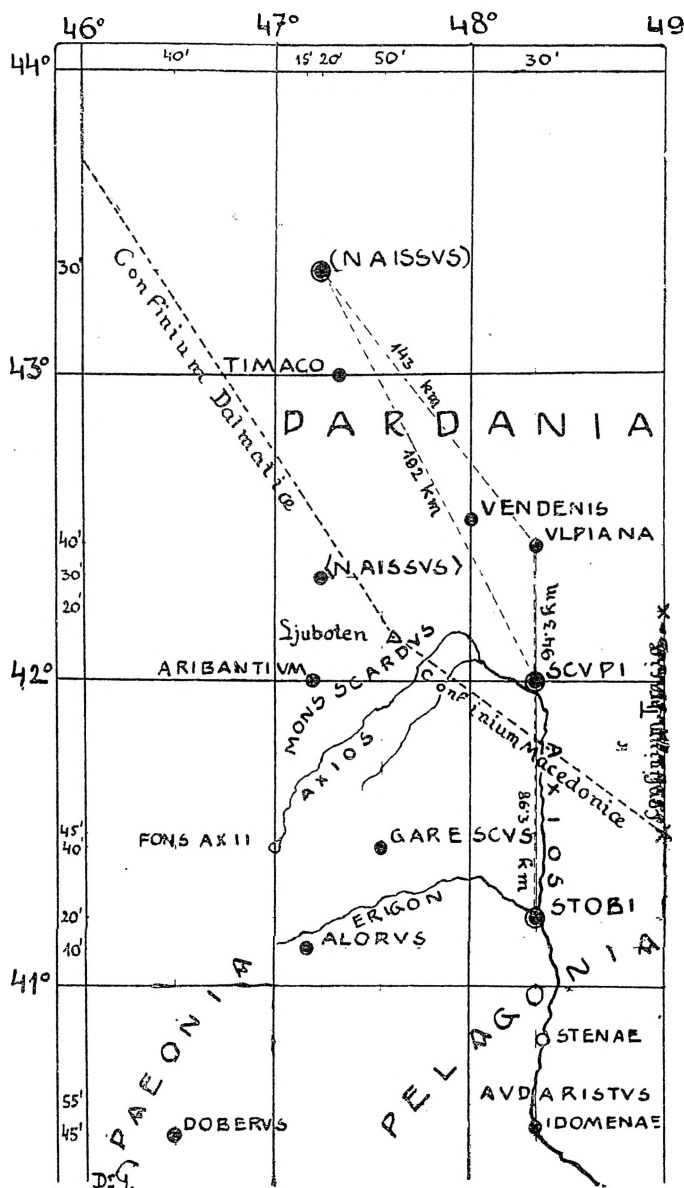
Што се тиче горских коса, које би по Томашеку имале бити границе између Дарданије и Македоније, држим, да за преисториске народе — а такав су били и Дарданци, све док нису доспели под римску власт — планине као размеђа, бар на Балкану, немају оно значење, које им се даје; јер баш већи горски масиви су центри већих културних и народних творевина; они привлаче а не одбијају. За преисториске народе, којима је главна привредна грана сточарство, а њиме су се, како нам сведочи *caseus dardanicus*, у велико бавили и Дарданци, планине су — у колико им врхови нису покривени вечним снегом — својом сочном летњом планинском пашом велика атракција, а нарочито у овом јужном положају, где летња жега у нижим крајевима изгара вегетацију и народ сили, да гони стоку у планину. Планинска паша, *јајлак Јуређана* из турскога доба, као важан предуслов за егзистенцију, налаже околном народу, да свима силама настоји, добити је искључиво у своје руке. Стога се нама чини управо неверојатним, да би с једне стране Скопске Црне Горе, како то Томашек хоће — седели Дарданци а с друге Македонци. Такова је граница могла тећи само мање-више стерилним крајем или онаковим, који сточарству не пружа оне погодности, које му пружају високе планине; или најзад коритом реке, која својом ширином и јаком струјом отешчава прелаз стоци, нарочито ситној. Зато, вукући границу између Дарданаца и Пеона, не бисмо се толико држали водомеђе, колико теренских формација, које су подесније за разграничавање.

Да јужна граница Дарданије није текла преко повора Карадага или Црне Горе, како Томашек хоће, него далеко јужније, потврдиће нам баш сам Птоломеј, који је Томашеку био главно исходиште за његову хипотезу. Али од Птоломеја не смемо више захтевати, него је он наумио да да, а то је у главном дефинирано тиме, да је његово дело у суштини збирка *географских координата* за становита места тада познатог света. Те координате, дакако, нису мерене оним прецизним инструментима, којима располаже модерна геодезија, те је природно, да је опсег погрешака у Птоломеја знатно већи, него код модерног мерења. Уз све то, зачудићемо се, како се неке мере, особито оне географске ширине, скоро на длаку слажу са фактичким данашњим положајем.¹⁾ Као примере, који нас занимају, споменућемо само извор Вардара (*Axius*) и *Scupi*, којима Птоломеј даје скоро апсолутно тачну географску ширину.

Стела је од лапора, 165 cm вис., 62 cm широка, 24 cm дебела. Горе завршава у шиљак са стрим тимпаном, окруженим пинијном шишариком са акротеријама по странама. Између тимпана и табуле велике 68×37 cm приказан је отворени трем са две, у средини ступом одељене аркаде, а са врха сваке архиволте виси у интерколумнију по један бршљанов лист. Можда је код ове композиције била намера клесарова, да прикаже пронаос Аугустовог храма, у кому је Елиј као аугустал вршио свећеничку функцију.

¹⁾ Географска дужина је у Птоломеја редовно мање тачна. Тако разлика између римског и цариградског меридијана износи 18° 10', док она у истину износи само 16° 10' и на том простору је сваки Птоломејев ступањ округло за 10' премален. На простору између Лиона и Рима та је погрешка јеш већа.

Да је у њега осим погрешака, које резултирају из техничке несавршености инструмената и начина мерења (дужина се мерила, на пр. корачајима а не ланцем), било и других, нарочито писарских и преписивачких, показује нам његов положај *Naissus-a = Ниша*, који је за раван ступањ стављен јужније, него ли у истини лежи. На приложеној картици приказујемо графички положај оних места по Птолемеју, која нас занимају (сл. 10).

Сл. 10. — Графички приказ околине града Скупи по Птолемејевим координатама.

дакле важна гранична тачка, а Помп. Мелас је убраја, са Rhodorum и Наемисом, међу трачке планине. И по Антологији, 6, 115, био је Орбелос граница између Дарданије и Македоније.

За локализацију те планине може нам послужити вест Херодотова, 5, 16, која нам црта живот сојеничара, који су у његово доба живели на језеру *Prasias*, на сојеницама, за које су добављали коље из оближње планине Орбелоса. То се језеро обично идентификовало са *Tahinogjöl*, кроз који тече Струма; али обзиром на то, да по горњим подацима Орбелос лежи на граници Мезије, а Тахинос-језеро је у самој Македонији, недалеко мора, морамо то језеро *Prasias* тражити више на северу и то или код *Бушковског* или код *Дојранског*

Јужну границу Мезије, којој припада Дарданија, установљује Птолемеј линијом, која иде равним правцем од *Scardus-a* (Шар-планине) планине *Orbelos*, а одатле до тачке, означене са 49° ист. дужине и 42° 20' сев. ширине.

По Страбону, 7, фр. 10, северну границу Македоније обележава линија, која идући од запада истоку, спаја планине *Bertiscos*, *Scardus*, *Orbelos*, *Rhodope* и *Haemus*, те дели полуоток у две полѣ. К. Miller, издавач Птолемејева дела, идентификује ове планине са *Курбеча*, *Шар-планином*, *Карадагом*, *Рилодагом* (*Rhodope*). Нас занимају као сигурно фиксирани тачке у овом низу *Scardus* и *Rhodope*, док Томашеково изједначење Орбелоса са Скопском Црном Гором, не можемо прихватити.

Орбелос не може бити онако близу Шар-планини, како би дошао по тој хипотези, јер Птолемеј на другом месту (р. 477) вели, да је он западна граница Тракије, горње Мезије и оног дела Македоније, који иде од Орбелоса равно до тачке, која лежи на 49° источне дужине и 41° 45' северне ширине. Та је планина дакле била далеко на истоку и уједно тромеђа, где се са-стају три границе — Мезије, Трације и Македоније; она је

језера; а оба та језера леже на подножју Беласице иланине. Беласица лежи заиста на углу, од кога се скоро равним јужно-северним правцем развија природна планинска линија Пириндага до Родопе, а крајње тачке ове линије, у Птоломеја обележене са $42^{\circ} 20'$ и $41^{\circ} 45'$ ширине, одговарају њиховој фактичној географској ширини.

И из овога се види, да су подаци Птоломејеви доста тачни; само их ваља онако читати и тумачити, како их је он записао.

Ако се дословно држимо Птоломејевих упута, лако ћемо реконструисати граничну линију између Мезије и Македоније, јер спаја врх Шарпланине са Беласицом (Орбелос) и изненадиће нас, како се та линија за чудо подудара са током Вардара. Узевши њу као границу, остаје *Scupi* = Скопље на северној, дакле дарданско-мезијској страни и ми немамо више разлога, смештавати *Scupi* северно од Скопске Црне Горе, код Лесковца, како је то Томашек чинио, него га морамо оставити код Скопља, где је заиста и било.

Да граница није текла далеко од Скопља, показаће нам и поглед на Пајтингерову Таблу (сл. 11). Друга станица, која води из *Scupi* у *Stobi* —

Сл. 11. — Tabula Peutingeriana, са исправцима у околици града Скупи.

ово потоње место лежи већ у Македонији — зове се *ad Fines* и лежала је несумњиво на Вардару, те је ту цеста преко реке прешла на македонску страну. Друго *ad Fines* наћи ћемо опет као другу станицу на запад на цести, која води у *Lyssus* = Љеш.

Да се боље схвати значење овог пограничног места, треба истакнути, да су Римљани именом *ad Fines* означавали обично онакова погранична места, где цесте прелазе из управног подручја једне провинције на територију друге, јер су, наравно и у оно доба, цесте управљене из седишта провинцијалне управе. Тако на Пајтингеровој Табли *Ad Fines* на цести *Siscia* — *Emona* означаје границу између Италије и горње Паноније, *Ad Fines* на цести *Servitium* — *Salona* је граница између провинције Далмације и горње Паноније, а истим именом означена су и прелазна места цестâ, које воде из Аквитаније у провинцију *Narbonensis*, из *Peñiје* у горњу Германију, па и сама некадања северна граница Италије обележена је 10 *mp.* северно од Падове са *ad Fines* или *Finibus*.

Истина, којипут може оно *Ad Fines* у Табули служити и ознаком границе између два муниципија, односно две колоније — у нашем би се случају могло помишљати на обе колоније *Scupi* и *Viminacium* — али то ми се чини мање веројатним с разлога, што се ово *ad Fines* не налази на цести, која спаја Ниш са Скопљем, него на огранку, који код *Hamteo* одваја према Љешу (*Lyssos*) и то 20 *mp.* удаљено од тог раскршћа, дакле на цести, која из Скопља води у Илирик те је природније, да оно обележава границу између провинције Далмације и јужног дела горње Мезије. Да је то доиста тако, потврђује нам опет Птоломеј, р. 451, који изрично вели, да горња Мезија граничи са Далмацијом линијом, коју повучемо од ушћа Саве до *Mons Scardus-a*, а та је линија морала, веројатно, пресецати цесту *Scupi* — *Lyssus* баш код овог места *ad Fines*.

Да је Вардар у једном делу свога тока био граница између Македоније и Дарданије, можемо изводити и из ове ставке у Плинија, IV, 10: *tox in ora*

Ichnae, fluvius Axius, ad hunc finem Dardani, Treres, Pieres Macedoniam accolunt. И по Страбону, VII, 327, фр. 12, био је *Axius* = Вардар граница између Дарданије и Пеоније, односно Македоније, а тек прошавши кланац *Στενά* или *Στένα*, данашњу Демиркапију, прелази сасвим на македонско тло. Ово *Στένα*, како рекосмо, идентично је са станицом (*ad*) *Stenas* Пајтингерове Табле, удаљеном од града *Stobi* 23 *mp* у правцу према *Thessalonice* = Солуну. Ми смо већ горе наслућивали, да би ово *Στενά* могло бити идентично са Ливијевим (26, 25) *Sintia*, а координате, које Птоломеј (р. 500) доноси за градове македонског округа Синтика укрштавају се баш недалеко самог Стобија.

Мислим да нам је досадањим разматрањем успело установити две тромеђе једну на истоку, *Orbelos*, где су се стицале границе Мезије, Тракије и Македоније, другу на западу *Mons Scardus*, где су се стицале границе Дарданије, Македоније и Далмације. Обе ове спаја равна линија, која у главном следи ток Вардара до Демир-Капије, а одатле креће равно на исток до Беласице. До овог позитивног резултата могли смо доћи, јер се, осим у једном случају, нисмо ни мало освртали на Пајтингерову Таблу, која се иначе сматра магистралним помагалом за решавање географских питања римског доба; а нисмо се на њу обазирали с разлога, јер ова карта, баш у околици *Scupi* управо кипти погрешкама и то како у правцу цесте, која иде у *Naissus* = Ниш, тако и у правцу, који нас води у *Stobi* = Градско.

Пошавши из Ниша забележене су путем у Скопље само две станице, *Ad Herculem* и *Hamteo*, где цеста одваја у *Scupi*, а удаљеност од овог раскршћа до Ниша износи само 20 *mp*., дочим од раскршћа до *Scupi* није забележен уопће број миља а ни име какове станице на овом делу пута. При том, удаљеност од Ниша до Скопља железницом износи 202 *km* или око 140 *mp*.

Већ наш најстарији археолог, Катанчић, запазио је, да ту на карти фали број миља, речима „*absque numero*“.

На цести *Scupi* — *Stobi* бележи *Tabula* опет имена од 8 станица, које дају укупну удаљеност од 112 *mp* или 162 *km*, дакле скоро двапута толико, колико износи фактична удаљеност Скопља од Градског. И у том погледу, морамо Птоломеју дати предност пред Пајтингеровом Таблом, јер ако по координатама, што их он даје за ова места, израчунамо њихову међусобну удаљеност, наравно у равном правцу, добићемо бројеве, који куд и камо боље одговарају. Тако би удаљеност *Scupi* — *Stobi* износила 86.3 *km*, а исправивши погрешку, да је Ниш = *Naissus* забуном за 1° јужније него, што треба, добивамо за удаљеност из *Scupi* преко *Ulpiana* у *Naissos* 192 *km*. Удаљеност од римских рушевина на утоку Лепенца у Вардар, између Злокућана и Бардовца, западно од Скопља, до Градскога на утоку Црне реке у Вардар, износи 84 *km*, дакле само нешто мање него смо по Птоломеју израчунали; а тако и удаљеност од Скопља у Ниш, 202 *km* одговара прорачунатој удаљености.

Ово су погрешке стварне нарави, које су произашле из непознавања географских прилика околине Скопља; али осим тога има на Табули и крупних техничких погрешака. Од ових пада одмах у очи, да код стације *Hamteo*, где од цесте *Lyssus-Naissos* одваја огранак према *Scupi*, није стављен обични знак, што га Табула има скоро на свим раскршћима у форми двоструке куле, него је тај знак постављен даље на исток под натпис *Scupis*, а цеста од раскршћа донде уопће нема број миља. Ми држимо, да то треба поправити на тај начин, да овај знак помакнемо нешто на лево, на само раскршће под његово име *Hamteo*. Да је ова коректура оправдана, сведоче нам на одсеку карте, који нас занима, раскрснице стација *Naissos*, *Ratiaria*, *Stopis*, *Larissa*, *Sertica*, *Faliati*, *Megara*, *Corinthus*, *Dyrrahium*, *Viminatium*, итд., где је свуда исти знак, који само код *Hamteo* фали. Помакнувши тај знак на запад помакнуће се и велика, безимена вињета, која представља зграду са четири крила, такођер на лево и доћи ће равно под натпис *Scupis* и тиме аутоматски добити своје име. При том се исправља и трећа погрешка, отпада бројем неозначени део цесте од раскршћа, а удаљеност Скопља оданде постаје јаснија т. ј. XXI *mp*.

Истина, оваком вињетом обележене су на Пајтингеровој Табли обично терме и друге лековите воде, али је уз то редовито прибележено или ближа ознака, као *Aquae Tauri*, *A. Passaris*, *A. Cutillie*, *A. Volaterrae*, *A. Herculis* или, ако аутор незна тачно име терма, пише барем *Ad Aquas*. То бива већином; али исти знак служи и за нека места, означена са *Ad Praetorium*, као у нас на цести између Задра и Салоне, или ближом ознаком преторија, као на пр. *Praetorium Agrippinae* или, најзад, за истицање већих места, као на пр. на нашем територију код *Servitio* (Бос. Градишка). Овај задњи случај чини нам се и код овога знака најверојатнијим, јер је нужна последица наше коректуре. — Ова коректура, дакако, нема претензије апсолутне сигурности; али је барем једнако веројатна као конјектура Томашека (l. c.), који тамо меће *Praetorio* или K. Millera¹⁾ и проф. Н. Вулића²⁾, који над ону вињету ставља име *Ad aquas*.

Од свих погрешака најтежа је код Пајтингерове Табле она на цести *Scupi — Stobi*, где имамо очито сувише стација и двапут већи број миља, него нам треба. Исправком те погрешке забавили су се K. Miller и Н. Вулић, оба на тај начин, да су један одсек те цесте интерполирали као директну везу између *Scupi* и *Naissus*. Од обих конјектура има Вулићева ту предност, што се услед ње удаљеност *Stobi — Scupi* редуцира на 60 *mp* или 84.6 *km*, што одговара фактичној удаљености, дочим је у Милерове конјектуре та удаљеност само 38 *mp* или 54.7 *km*, дакле очито премалена.

10. COLONIA FLAVIA AELIA SCUPI.

Кад положај римског *Scupi* изједначујемо са данашњим Скопљем, није то сасвим тачно, јер се остаци римског града не налазе на самом подручју данашњег града Скопља, него око 5 *km* на запад, на кѹку, што га чини река Лепенац улевајући се у Вардар, и то на простору између села Злокућана и Бардоваца. Све њиве, које се налазе између обих река пуне су одломака римских грађевинских остатака и не треба бити археолог, па да се, пролазећи онуда, већ на први поглед установи, да је то старо културно тло једнога некада знатног града. У околним селима, скоро у свакој кући узидан је по који римски грађевни споменик или камен, довучен овамо са оног градишта, а по путевима сретају се врло често римске гробне стеле или друге плоче, које служе у Бардовцима као ћупријце или прелази преко поточића и јарака. Приличан број написа пренешен је већ и у лапидариј Скопског Музеја у Куршумли хану.

Да је овај одсек вардарске долине и у предримско доба представљао знатније културно тло, доказује нам већ и горе описани налаз из села Вучидола, које се налази на истом Лепенцу, нешто даље на северозапад. Тамо се, по терасама западног прибрежја, на више места, налази доста трагова преисториских културних слојева. *Scupi* према томе није од искона римска творевина, него је никло из предримских насеља, с којима га је везала нека традиција, као што данашње Скопље веже са римским.

Град је лежао првобитно на пеонском подручју, али је илирски елеменат већ рано овде преотео превласт и оно је припало илирском етнографском подручју, па је место постало главним градом илirsке Дарданије. До већег значења долази *Scupi* у римско доба као важна етапа Римљанима за њихова освајања, а после за културну пенетрацију Балкана. И зато је по *Domaszewskom*³⁾ већ у доба Аугустово *Via Egnatia* код *Lissus*-а (Љеш) добила огранак цесте, која је *Scupi* везала са Јадраном. Од те цесте одвајао је недалеко Скопља

¹⁾ K. Miller, *Itineraria Romana* Stuttg. 1916, 555 . .

²⁾ Н. Вулић, Територија римског Скопља у Гласн. Скопског Научн. Др. 1925 стр. 1. и д.

³⁾ У Arch. Epigraf. Mitt. XIII, 151.

други огранак, који је водио у срце потоње провинције Горње Мезије у *Naissos* = Ниш. Једнако важан, а по постању старији био је огранак цесте, која од *Scupi* преко *Stobi* одваја према *Thessalonice* = Солуну и огранком у Стобима спаја главни град Тракије, *Serdica* (?), са *Scupi*.

Одмах после освојења добио је град римско муниципално право, те је спадао под *tribus Quirina*. За владе Флавијеваца, ваља за Домицијана, повећан је дедукцијом ветерана VII. легије, те је постао колонијом са насловом *Flavia*; а ова је колонизација проширена поновном дедукцијом, како се чини, за цара Хадријана или Антонина Пиа, јер од тога доба носи и наслов *Aelia*, тако да јој потпуно име од сада гласи *Col. Flavia Aelia Scupi* или *Scuporum*. О тим војничким дедукцијама имадемо доста усмена на написима, нађеним баш у околици Скопља а неки се ветерани на њима нарочито зову „*deducti*“ (C. I. L. III. 8194, 8197, 8199); тако: *Q. Petronius M. f. Sca(ptia) Rufus, vet. leg. VII. C. P. F. deducticius* или *C. Rauconius C. f. Scaptiae Verecundus veteranus leg. VII. C. P. F. deductus ded(uctione)*.

Scupi постаје и важним територијем рекрутације војника седме легије — *Leg. VII. C. P. F.* — која је имала свој стални логор у Виминацију. На написима из тамошње околине често се спомињу легионари родом из *Scupi*, а занимљив је у том погледу споменик, што га је обрадио проф. *Н. Вулић*,¹⁾ на коме се између 139 војника ове легије уновачених год. 169. а отпуштених после 26 година службе „*honesta missione*“ у год. 195. набраја поименце 29 војника родом из *Scupi*. Да је тај војнички материјал био првокласан, разабире се по томе, што се међу њима наводи по један *beneficiarius tribuni* т. ј. ађутант пуковника, један *beneficiarius praefecti* т. ј. ађутант подпуковника, за тим *strator*, *cerarius* и *interpres*, дакле свега пет официра и осим тога два у рату одликована — *donis donatis* — војника.

Ако се претпостави, да нормални морталитет у 26 година покоси половину људи и да је тај морталитет у доба рата и куге — а ова је беснила баш у оно доба — куд и камо већи, онда нема сумње да је број скопских војника уновачених за саму VII. легију 169 године морао прећи број 100, не рачунајући овамо војнике, који су ту уновачени за *Ala I Vespasiana Dardanorum* и за поједине кохорте, додане VII. легији.

О самој повести града *Scupi* имамо за сада само нешто оскудних података. *Apud Scupos*, заповедник Илирика, потукао је год. 258. Готе и Роксолане, који су, како пише *Trebellius Pollio* провалили и похарали Мезију, те му је колонија у знак захвалности подигла споменик, чији су остаци нађени у Скопљу.²⁾ Године 378. боравио је у *Scupi* цар Теодосије, да одавде управља операцијама против Гота, те је из *Scupi* датиран и посебни закон против војних бегунаца; а у истом Теодосијевом кодексу уврштен је и један други закон, што су га у *Scupi* објавили цар Грацијан и Валентинијан, који су, према томе, такођер неко време овде боравили.

После проглашења верског мира од Константина Великог, игра *Scupi* у хришћанској организацији видну улогу, јер постаје седиштем епископа Дарданије. Већ 347. год. спомиње се бискуп *Paregorius a Dardania de Scupis*, као учесник сабора у Сардики; а изгледа, да је ова епископија добила и ранг митрополијски, јер се у писму, што га је епископат Дарданије год. 451. послао цару Леону, на првом месту потписује *Ursinus episcopus Scupensis Dardaniae*, а на посланици, што ју је год. 492. дардански епископат, послао папи Гелазију, потписан је *Johannes episcopus ecclesiae scopinae metropolitanae civitatis*. Према томе је *Scupi*, од давнине главни град Дарданије, постао и седиште епископа, коме је ускоро признат и архиепископски ранг.³⁾ Хиероклес у свом попису (*Sinekdemos*) у епархији дарданској наводи три града, а међу њима *Scupi* под именом *Σκουπομητρόπολις*.

¹⁾ У Споменику Срп. Кр. Акад. XXXIX, 47 и д.

²⁾ Ср. Скопље и Јужна Србија у Гласн. Профес. Др. год. V.

³⁾ Ср. о том Томашек о. с.

Године 518. XI. индикта, десио се, како је забележио хрониста *comes Marcellinus*, потрес, који је сасвим разорио *Scupi*. Изгледа, да је та вест аутентична, јер година 518. заиста одговара XI. индикту,¹⁾ а исто тако и конзулат, означен са *Magno solo cos.* одговара, јер је те године доиста био конзулом *Moschianus Probus Magnus*. Што му се ту не спомиње суконзул *Anastasius Paulus Probus*, може бити да је стога, што му аутор није знао имена или још пре, што овај други конзул, по свој прилици, у доба потреса више није, било с којег разлога, био на власти, те Марцелин с правом означаје *само (solus)* Магнуса као конзула у то доба. Катастрофа је морала, по опису Марцелиновом, бити управо ужасна. У Дарданији је тада у један трен оборено 24 кастела, од којих су два са житељима посвема пропала (*demersa*), у четири друга оборена је половица зграда и пострадао пола житељства; у једанајст кастела пропала је трећина, а у 7 четвртина становника. Главни град *Scupis* сав је пропао, а житељи спасли су се тиме, што су од страха испред провале варвара — ваљда Хуна — још пре потреса побегли из града. Услед потреса распукла се земља у дужини од 30 миља, а код кастела *Sarunto* провалиле су жиле земаљске као горућа пех, која се дуго није смирила. — Према томе дошло је онда не само до тектонских него и до вулканских поремећаја.

Некадашња метропола *Scupi* као да је тада сасвим нестала са површине, јер је не спомиње ни сам Прокопије.

Старо од житељства напуштено и од потреса оборено *Scupi* имао је да замени сасвим нови град, *Iustiniana Prima*, што га је цар Јустинијан, рођени Дарданац из села *Tauresium*, дао недалеко *Scupi* из основа саградити. Исти је дао обновити и град *Ulpiana*, те му надео име *Iustiniana Secunda*. *Ulpiana* се идентификује са данашњим Липљаном, дочим положај града *Iustiniana Prima* још није археолошки утврђен. Свакако тај град није саграђен непосредно на рушевинама римског *Scupi*, него пет километара ниже на Вардару, на месту, где се налази данашње Скопље, на које је доцније као стара баштина, прешло име у форми *Скопље*, *Σκόπια*; јер име, што га је дао Јустинијан своме граду било је ефемерно. Да се ова претпоставка и археолошки утврди, фале нам још систематска истраживања у самом Скопљу: али, где год се на левој обали Вардара за нове градње копају темељи, наилази се, како сам се много пута лично осведочио, на масивне зидине и сводове подрумова са свим особинама византиске градње. То су масивни зидови сазидани од низова камених коцка међусобно одељених вертикално постављеним циглама, које их одељују у метопе, а ови низови правилно измењују са низовима креча, који достижу обично дебљину саме цигле. То је особина свих византиских грађевина овога доба која се сачувала и у каснијем средњем веку па и код најстаријих турских грађевина у данашњем Скопљу.

Судећи по тим остацима, за које, у осталом, турска локална традиција и незна, чини нам се веројатним, да је ту била некоћ *Iustiniana Prima*. Истим начином грађен је и стари *aquaeduct*, који северно од Скопља у дужини од близу 500 m пресеца скопско поље, те опскрбљује горњи град са довољно воде.

Заступајући мишљење, да *Scupi* ваља тражити далеко на север, код Лесковца, Томашек и Јустинијану Приму меће у близину Прокупља; али наше је мишљење, да се та хипотеза не да више подржавати.

Рестаурација *Scupi*-ја је брзо напредовала. Већ год. 535. поставља Јустинијан у град *Iustiniana Prima* седиште архиепископије²⁾ којој су припадале ове диоцезе: *Dacia mediterranea (Serdica)*, *Dacia ripensis (Ratiaria)*, *Moesia Superior (Viminacium)*, *Dardania (Iustiniana)*, *Praevalis (Scodra)*, *Macedonia Secunda (Stobi)* и део од *Pannonia Secunda (Civitas Bacensis)*. Први архиепископ био је *Catellianus*, испрва посвема независан, подвргнут је мало доцније папинској јурисдикцији, те је вршио функцију папинског викара.

¹⁾ $518 + 3 = 521$; $521 : 15 = 34 + 11$,

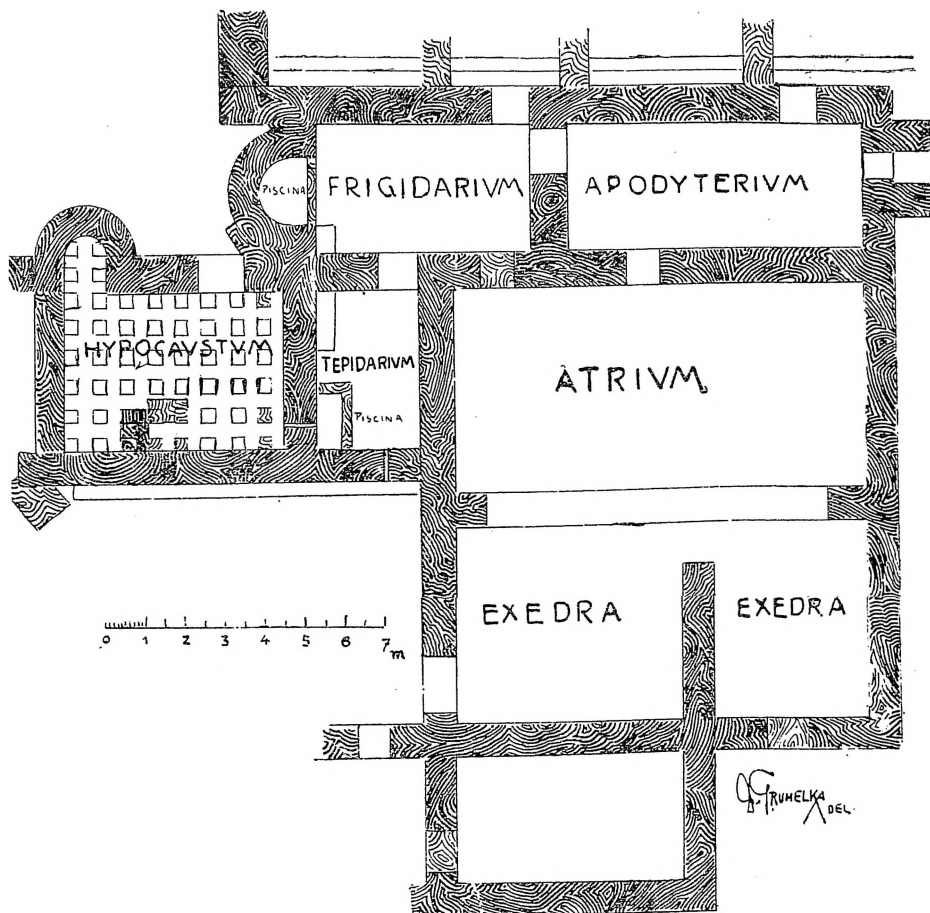
²⁾ Ср. о тому опширну радњу Дра Бранка Гранића, Оснивање архиепископије у граду *Iustiniana prima* 535. год. у Гласн. Скоп. Научн. Др. I. 113 и д.

Слава обновљене дарданске метрополе, камо је Јустинијан пренео и седиште префектуре из Солуна, није дуго трајала, јер је град крајем VI. века поновно разорен, за провале Авара. Међу градовима, што су их Авари разорили год. 596. спомиње *Theophylaktos Simokatta* и град Σκόπις.

Од онда нестаје и стари облик имена, а замењује га славизовано τὰ Σκόπια = Скопље. Под тим именом познају град Кедрин (г. 1002) као део бугарске државе. У једном хрисовуљу цара Василија спомиње се Скопље као седиште епископа, потчињеног охридској архиепископији (г. 1019); а 1097. освојио је овај град и оба Полога нормански војвода *Boemund*³⁾. — Под српску власт доспео је крајем XIII. века.

11. ТЕРМЕ У БАРДОВЦИМА.

На пољском путу, који код Злокућана одваја од државне цесте према селу Бардовцима, налазе се с леве стране, сасвим уз цесту, рушевине једне

Сл. 12. — Распоред терме у Бардовцима.

римске грађевине. Њу је откопао прошле године управник скопског казног завода г. Трифковић. По упуштима управника Музеја Јужне Србије професора Р. Грујића откопани су зидови до темеља и зграда очишћена до поднице тако, да се њен распоред може сасвим лепо и лако прегледати. Ми га приказујемо у нашем цртежу (сл. 12), начињеном приликом једне екскурзије са мојим студентима археологије. Том смо приликом, обилазећи подором, могли одмах установити, да је ова зграда служила у римско доба као терма.

³⁾ Tomaschek о. с.

Лице зграде је окренуто према северу и ту, у северозападном углу, избочен је из зида мали *prothyron*, кроз који се улазило у мању, дугољасту али уску дворану, која је служила као *apodyterium* полазницима купалишта за свлачење и остављање одеће. Из аподитерија улазило се на врата у нешто мању, једнако уску просторију, а у њеном дну била је полукружна, апсиди слична удубина, у челу ограђена каменом плочом. То је била *piscina* начињена за хладну воду, којом ће се купачи освежити. У левом углу до писцине налази се мали од цигаља сазидани *subsellium* или клупица, на коју су купачи седали. Према томе, изван сваке је сумње, да је то био *frigidarium*. Као *илуџеј* писцине служила је једна гробна *stela*, постранце и на горњем крају отесана, са натписом на челу, који се и ако је временом доста оштећен, може ипак лако читати.

Из фригидарија улази се на мала враташца у мали скоро квадратични *tepidarium*; у једном углу призидана је од цигље и бетона четвртасто-дугуљаста *piscina* за топлу воду, која је кроз нарочиту цев у зиду овамо дотицала из *hypocaustis-a*; а у другом углу, према њој, опет је био дугољасто узидани *subsellium*.

До овога тепидарија налази се двапут већа дворана, која је пригодом ископавања у толико настрадала, што су, непажњом радника, раскопане и *suspensurae* поднице, која је некада била шупља. У југозападном углу дозидана је апсида, слична оној у *фригидарију*; а уз источни зид. опажа се у поду масивни четвртасти подзид. До њега нађена су два читава ступца *сусџензуре*, сазиданих од квадратних опека, а остали су, осим неколико трагова на лијепу околног зида, повађени као и бетонска подница, коју су некада носили. По тим траговима могло се установити, да је ту било свега 48 ступаца, поређаних у 8 редова по 6 њих, а осим тога још четири испод апсиде.

Нема сумње, да је ова просторија служила као *hypocaustum* за парно купање, а судећи по вратима у десном зиду, био је *praefurnium* смештен изван зграде у углу, што га чине *фригидариј* и *хипокаусџ*.

Онај пространији и масивни ступац, призидан левом зиду *хипокаусџа* јамачно је служио као подножје за посебни, над подницом одигнути резервоар за топлу воду, која је одавде, посебном цеви, текла у *писцину штеидарија*.

Ове четири просторије су битне саставине сваке терме, а осим њих, било је и ту, као и у другим термама, још нужгредних просторија, од којих су откопане четири. — Из *аподитерија* воде нас врата у мали *atrium*, а некада су врата водила онамо и из *фригидарија*, али су касније зазидана. Прама *аџрију* налазе се две, са два зидна пиластра од њега одвојене, *exedrae*, прочељем окренуте прама *аџрију*. Док је *аџриј* био горе отворен, дакле под ведрим небом, *екседре* су биле некада покривене кровом. Тај мали *аџриј* имао је у ове мале провинцијалне терме да надомести раскошне *stoeae* и *palaestrae* великих терма. Ту су се посетиоци одмарали, расхлађивали и правили гимнастичке вежбе: за лепа времена у *аџрију*, за кишна у оним *екседрама*, где су се сакупљали и гледаоци, које такве вежбе занимају.

За послугу и надзор терме одређене су биле посебне просторије, призидане с источне стране: једна мања соба а до ње и до веће *екседре* две друге просторије, чији зидови, међутим, још нису откопани. И са противне, западне, стране било је, како се види по одсечцима зидова, призиданих уз западни зид терме, неколико просторија, али су и ове остале још неоткопане, тако да нам фали преглед тог грађевног комплекса. Сасвим до западног зида призидан је око 1 m испод некадање равнине терма канал, озидан каменом, а на местима, где он пробија темељне зидове зграде, пресведен је темељ малим цигљаним сводом.

Техника грађе је нарочито у доњем делу зидова солидна. — Материјал је камен, по потреби отесан, везан јаким малтером, који има хидрауличка својства, јер је местимице тако тврд, да се ни чекићем не да лако одлупити. *Сусџензуре*, *субселија*, *писцине* и поједини делови горњег зида изидани су или посве, или делимице од цигаља, у доњем делу у гушћим, у горњем у ређим интервалима тако, да изгледа, да је зграда местимице преграђивана. Ту млађу грађевну фазу потврђује и то, што су двоја врата накнадно зазидана: једна,

која воде из фригидарија у айриј, а друга, кроз која се у делу, одређеном за послугу, пролазило из једне собе у другу.

Да је ова терма у касније доба преграђивана потврђују ове чињенице: прва, што је за прочеље *џисцине* употребљена римска надгробна стела из многобожачког доба; такав сакрилегиј на сепулхралном објекту не би никада нико починио, који је васпитан у чисто римском духу. Дакле ово преграђивање десило се у доба хришћанско, када су поганска гробља већ изгубила своје сакрално значење. Друга је чињеница та, што се, у приграђеним деловима, дебљина слоја малтера, који веже слојеве цигаља, изједначила са дебљином цигље, а тај начин градње доста је касан, те се не појављује пре V. века. — Зграда је према томе после овог доба преграђивана; али је и у преграђеној форми био меродаван стари распоред, те је и надаље служила као терма.

Поднице свих просторија, осим атрија, који је горе имао отворени *impluvium*, биле су попођене обичним римским бетоном и горе обложене мозаиком од разнобојних мраморних *tessera*. На жалост, лежећи кроз године извргнуто упливу атмосферија, само местимице остала је по која мала партија неповређена; али је и ту кохезија између појединих коцкица сасвим попустила. Што се по тим slabим остатцима могло разабрати, орнаменат је био и у боји и у техници врло једноставан и састојао се од чисто геометријских, линеарних мотива. Комплициранијим сплетовима, меандрима, а по готово шароликим емблематима није било нигде трага.

Натпис (сл. 13.) узидан у прочеље *џисцине* фригидарија временом је излизан, али се може ипак читати овако:

[D(is) M(anibus)] M(arcus) Julius Cleme(n)s vixit annis LXXI. H(ic) s(itus) e(st). M(arcus) Jul(ius) Fuscus Valens Valentinus patri pientissimo b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit).

У натписа пада у очи кумулација когномина у имену Фускову, који је овај споменик поставио своје оцу Клементу.

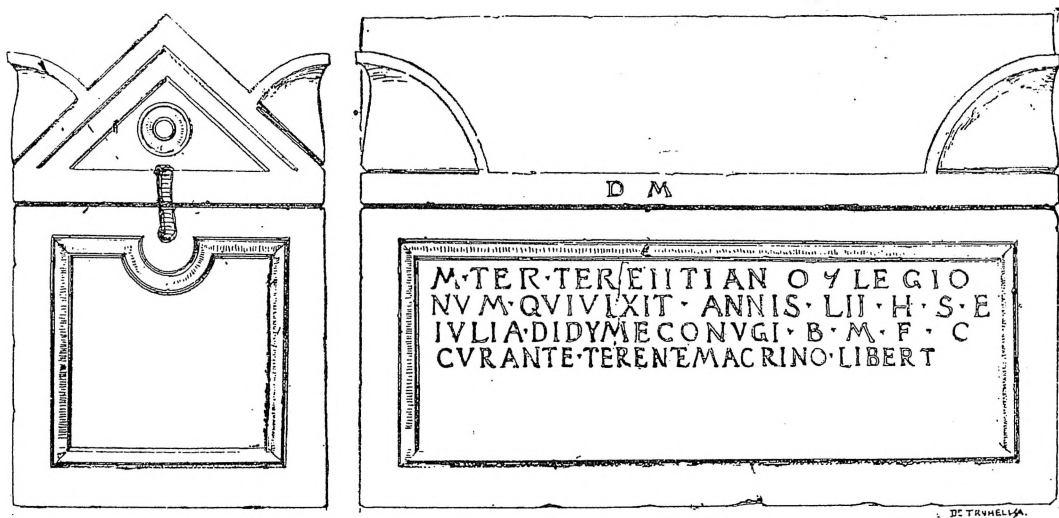
12. САРКОФАГ ЦЕНТУРИОНА ИЗ БАРДОВАЦА.

Сл. 13. — Натпис на стели Марка Јулија Клеменса у Бардовцима.

Бардовце, на ново риголовани и лозом засађени виноград. Ту, на самој граници винограда, неколико корачаја од пута, угледали смо пола откопани саркофаг, на који су копачи наишли, копајући виноград. Откривен је био само поклопац и нешто подигнут, да се види шта се у њему налази. Нашавши у њему само кости, испретурали су их и при томе изломили, а гроб су оставили на месту, откопавајући га даље.

На поклопцу саркофага видела су се слова DM, обична иницијална формула римских епитафа, док је сама циста била још сасвим под земљом, те се није знало, да ли се натпис настављао на самој цисти у посебној табули. Пошто је саркофаг доста помно отесан, угловне му акротерије лепо завојите,

а у тимпану је била и округла украсна плоча, помније исклесана, било се надати, да ће и доњи део саркофага одговарати горњем, те је управник Скопског Музеја, г. проф. Грујић, дао да се саркофаг откопа и пренесе у Куршумли хан, где је смештен у музејски лапидариј (сл. 14.). На жалост, том приликом констатовано је, да је циста саркофага прсла у три комада већ у доба, када се постављао, јер су површине прелома заоденуте вековном патином и тако се саркофаг дигао у три комада, који ће се у музеју саставити. Саркофаг је дуг 2·20 m, широк 1 m, а висок до врха тимпана 1·40 m. У угловима су четири акротерија, али не равне него конкавно заобљене плохе тако, да делују врло декоративно својом облином и ако нису орнаментирани.

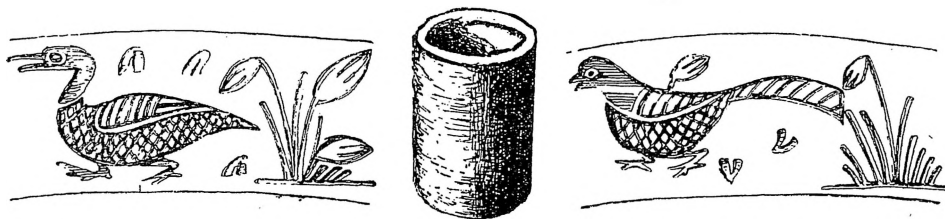
Сл. 14. — Саркофаг центуриона Марка Теренција из Бардоваца.

С лица је профилованим оквиром зарубљена дугољаста табула с натписом, а у оба прочеља поље је такођер заоквирено и има горе полукружни затон, у чијем је средишту издубљена рупа за жељезне споне, којим је био сапет поклопац уз цисту. Трагови тих спона и олова, којим су биле заливане, нађени су још у рупи. Тимпанон, осим малог округлог клипеја, нема посебне орнаментике.

Натпис гласи: *D(is) M(anibus) M(arco) Ter(entio) Terentiano centurioni legionum qui vixit annis LII H(ic) S(itus) E(st). Julia Didyme coniugi b(ene) m(erenti) f(aci- endum) c(uravit) curante Terente Macrino libert(o).*

Према томе је *Marcus Terentius* био капетан и служио је као такав у више легија, а задња, у којој је служио, била је ваљда легија VII Flavia Pia Fidelis, чији су се ветерани најрађе насељавали баш у колонији *Scupi*, која је у главном основана и појачана ветеранима ове легије.

Занимљив налаз нађен је помнијим претраживањем костију у самој цисти. Истина, није ту било ни накита ни оружја, него само три читава и један по-

Сл. 15. — Гравире са центурионске палице (*vitis*) Марка Теренција.

ломљени цевкасти облог од кости са дршка палице или штапа. Површина цилиндричних облога је у два комада украшена са по једном, дубоком заре-

зима гравираном птицом. У једној слици препознаћемо одмах дивљу патку, а у другој фазана (сл. 15). Нема сумње, то је некада био облог дршка капетанове палице — *vitis* — раније прављене од лозових грана, коју су му као карактеристичан емблем његове центурионске власти положили са њим у гроб. Осим тога нађен је међу костима и мали бронзани обол, који је центурион понео собом као попутбину, али је патина тако кородирала тај обол, да се не може поближе одредити.

13. НАДГРОБНА СТЕЛА МАРКА ПЕТРОНИЈА.

Недалеко од места, где је билао ва гробница, лежала је уз цесту и гробна стела, нађена у једном рано хришћанском гробу, као једна страна плочама изграђене гробнице. И она је пренешена у Куршумли-хан.

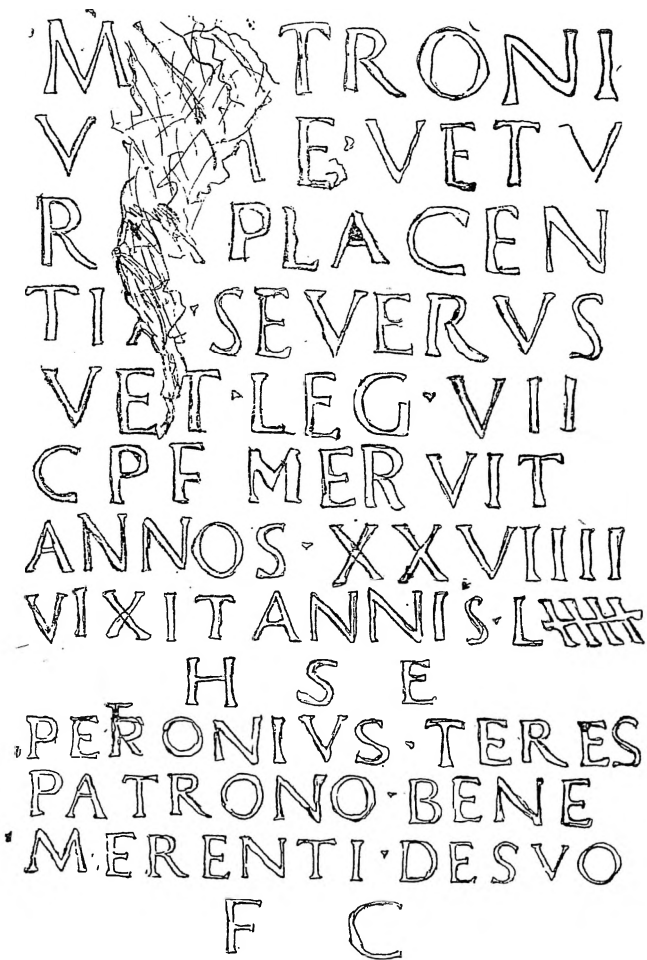
Стела је четвртаста плоча од меког лапора. — Натпис се налази у горњој поли, која је горе свршавала у тимпанон с акротеријама, али је већи део тимпана одбијен. Доња пола, некада усађена у земљу, само је просто аборирана. (сл. 16.).

Натпис гласи: *M(arcus) Petroniu[s]•M(arci) f(ilius), (tribu) Vetur[ia], (domo) Placentia, Severus, vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) meruit annos XXVIII vixit annis LXXX h(ic) s(itus) e(st).*

Petronius Teres patrono benemerenti de suo f(aciendum) c(uravit).

14. ТАВОР.

На крајњем источном рубу Скопског поља у врху Катлановог језера, где се Вардар стешњава у уски дефиле, у селу *Тавор*, има на више места трагова једног омањег римског насеља. Наишло се на њих приликом градње водовода, који је имао да води у село воду из оближњег врела, које источно од села извире из брда. Инжињер хидротехничког одељења у Скопљу, г. Крнић, који управља овим радо-

Сл. 16. — Натпис на стели ветерана Марка Петронија из Бардоваца.

вима, наишао је око самог врела на трагове старих зидина, па је био љубезан, да ме на то упозори и одведе на само место, да их видим. Установили смо одмах, да се ту ради о римском зиду, сазиданом од цигаља и хидрауличког креча, који је некада опасивао *пумphaeum*, где се у римско доба сабирала вода, која се чунковима водила у неко оближње насеље. Из тог *пумphaeum*-а водили су земљани чункови (*tubi, tubuli*) воду у место и то, како су ме уверавали сељаци који су их чешће налазили, низа страну равно правцем западним. Ту се једно километар од врела удаљено од горске косе, одваја мала главица звана

Чешија, која доминира читавом скопском равницом, и улазом у уски кланац, кроз који Вардар крчи свој даљњи пут. Та главица сва је испресецана римским зидинама, сазиданим од камена и цигље; а судећи по положају био је то у римско доба мали градић, који је можда служио као стражарница, за осигуравање пролаза кроз вардарски кланац. На западном обронку Чешије, све су њиве посуте комадима римских црепова, цигљама, грудима креча и бетона, те је према томе, ту, у римско доба било и помање насеље, можда *praedium*, којег властелина; а водоводом, довођена је вода из горњег врела. Рекоше ми, да је у турско доба на развалинама градића нађен земљани *pitos*, висок око 1'20 m у који је могло стати око 300 кила пшенице. — Тај *pitos* је као и стотине, других старина, разбијен и пропао.

Распитујући се за друге старине, које су у подручју села Тавора налазили, упозорише ме људи, да се пред сеоском црквицом налази камена плоча са „сликама и писмом“, које нико не може да прочита. Дошавши на лице места, осведочио сам се, да је то римска надгробна стела, примитивно провинцијалне израде. Висока је 1'60 m, а широка 50 cm, од меке жућкасте миљевине, горе сведена у шиљасту тимпанон без акротерија. Средину троугласто зарубљеног тимпана заузима удубљена петолисна розета, врх јој завршује у широки хмељов цвет, а са сваке стране исклесана је по једна риба — делфин —, која као хришћански симбол, служи за датирање ове стеле у касније доба. Испод тимпана широка је пруга са оштећеном и услед тога посве нејасном скулптуром. *Tabula* испод ње, заоквирена је профилним оквиром, а у њој се виде слабо сачувани трагови натписа. И тај је натпис најзанимљивије у тога споменика, јер није римски, него хришћански и писан ћирилицом. До сада сам могао прочитати само неколико речи; али и то мало је довољно, да нам разјасни његово значење. У првом реду, где су прва слова потпуно одбијена чита се име покојника РА]ДОСЛАВЪ ПН|(СА, а и завршна фраза донекле је читљива и гласи: ...ПРО|СТ|И ВЕЧНАѢ Ё ПАМ[Ѣ]ТЪ. (сл. 17.)

Није ми успела реституција читавог натписа, јер је врло оштећен, али ако буде прилике проучавати га подуже, можда ће се успети прочитати и оно што још фали. — По писму судећи могао би натпис најраније спадати у XVI. век. Сам по себи нема интереса, али је занимљив услед тога, што му подлогом служи стара римска стела употребљена хиљаду година после као надгробни камен на једном рецентном гробу. Био би то дакле у неку руку лапидарни палимпсест, а како су они врло ретки, имаде и овај споменик своју археолошку вредност.

Звук месног имена *Тавор* сугестивно нас сећа на старо име *Tauresium*, које су неки сматрали родним местом цара Јустинијана. О томе пише Прокопије *de aed.* 4. l. p. 266: 'Εν Δαρδάνοις..... χωρίον Ταυρήσιον ὀνομα ἔην ἐν τῇ Ἰουστινιανῶς βασιλεὺς ὁ τῆς οἰκουμένης οἰκιστῆς ὡρμηται. Међутим други писци држе, да је родно место Јустинијаново било *Bederiana*. Тако Agathias 4, 21 p. 324: *patria Justiniani non est Tauresium sed Bederiana*; па и Johannes Antiochenus, Exc. Escor. in fr. hist. 5, 31 вели, да је Јустинијан био 'ἐκ Βεδεριανῆς προουρίου πλησιάζοντος Νηισσῶ τῇ Ἰλλυριδι.

Положај обих ових места је још непознат; а ако је име Тавор у етимолошкој вези са *Таур-ησιον*, могло би се бар ово локализовати на нашем нала-

Сл. 17. — Надгробна плоча са српским натписом код села Тавора.

зишту, где има доста трагова римског иако омањег насеља. — Како је Тавор макар и у дну Скопског поља, био увек у вези са Скопљем — *Scupi*, разумљиво је, да је Јустинијан, ако је родом из Таурезија, зацаривши се, посветио особиту пажњу, да под именом *Justiniana prima* обнови порушени град *Scupi*.

15. РИМСКИ МИЉОКАЗ.

У лапидарију археолошко-историског одељења Музеја Јужне Србије, налази се и један одломак римског миљоказа са следећим натписом (сл. 18): *Imp(erator) Ca(esari) [M] (Aemilio) Aemiliano p(io) f(elici) .to Aug(usto), Ponti(fici) Maximo trib(unicia) pot(estate), p(atri) p(atriciae) co(n)s(uli) pr(oconsuli) ab U(lpiniana), [m]p C.*

Натпис према томе иде у доба владе цара *Емилијана*, а у годину 253. када је цеста, на којој се означају миље на овом миљоказу саграђена или бар подвргнута знатнијем поправку.

I M P C A
A E M I L I A N O P F
T O A V C P O N T I
M A X I M O T R I B
P O T P P C O S P R
A B V I P C

Сл. 18. — Натпис на римском миљоказу из околине Скопља.

Натпис је нађен у дворишту бившег аустријског конзулата, али је непознато, одакле је онамо добављен. Свакако је то његово првобитно стајалиште било негде у близини самог Скопља. У натписа је најзанимљивији задњи редак, где се виде слова *ABVI* *PC*. Празнину насталу услед ерозије у средини овог ретка можемо пре свега попунити словом *M* пред оним *PC* и тако ваља читати *Ab VI...m(ille) p(assus) c(entum)*. Миљоказ је према томе стојао на цести 100 римских миља удаљен од места чије је почетно слово било *VI*. Да је то место било или средиште управе или важније раскршће, о томе нема двојбе, па ни о томе, да се оно налазило на подручју провинције *Moesia Superior*.

На овом подручју знамо ми ова места, чије је почетно слово *V*: *Viminacium*, данашњи Костолац, важна римска колонија која је исходиште више цеста и на које би имали у првом реду помишљати, да није од Скопља одвећ удаљено; јер од Скопља до Ниша имамо 202 *km* или око 167 *mp*. а одатле до Виминација има по Пајтингеровој табли 113 *mp*., дакле је укупна удаљеност била равно 300 *mp*. или трипут толико, колико на нашем миљоказу пише.

Даље има на цести, која води из *Falatae* у *Ratiaria* две станице са истим почетним словом, *Vorticus* и *Vuna*, али су ове још удаљеније од Скопља, него ли Виминациум; а осим тога су то мале станице без икоје цестовно-политичке важности.

Исто вреди и за стације *Vindenis* и *Viciano* на цести, која из Скопља води на Јадран у *Lyssus*, данашњи Љеш. И то су само пролазне станице а удаљеност им је — и ако ју ради погрешака на овом одсеку Пајтингерове табле не можемо установити, очито премалена, а да би одговарала броју од 100 *mp*. на миљоказу.

На ни једно од наведених места не може се помишљати, по нашем мишљењу, и с тога разлога, јер се, ради оног *AB* пред њим оно *V* нема читати консонантно, пошто би у том случају требало да пише *A V(iminacio)* или *A V(iciniano)*, него је оно *V* вокално, дакле наше *U*, а ми од важнијих градова чије име почиње са вокалним *V* на територију горње Мезије знамо само за град *Ulpiniana*. Зато би тај редак имао гласити *AB VL [(piniana) M] PC*.

Судећи по имену, тај је град утемељен за владе цара Трајана (97—117), а спомиње се доста касно, први пут на два споменика, нађена код Мустафа-паша-паланке, на цести која води из *Naissosa* у *Serdica* а постављена у част цару Септимију Северу (193—211) и његовој жени. — Знатнију улогу игра он тек касније па га каснији писци, Хиероклес, Јорданос, Прокопије и други чешће спомињу.

Ми ћемо се на питање, да ли се на овом миљоказу доиста помишљало на ову *Ulpiniana*, можда свратити поближе другом приликом.

Ђиро Трухелка.

RÉSUMÉ.

NOTES ARCHÉOLOGIQUES DE SERBIE DU SUD.

Le Dr. Ćiro Truhelka, professeur d'archéologie à la Faculté de philosophie de Skoplje, continue la série, commencée dans le dernier volume du *Glasnik* (III, 1) des observations qu'il a faites en Serbie du Sud. Dans le présent volume sont publiées les 10 observations suivantes:

1 (6) Description de cistes funéraires de l'époque mycénienne découvertes à Prilep, avec la description d'une épée de bronze, d'une lance et de cérames trouvés dans ces tombes.

2 (7) Description d'une ciste funéraire de l'époque hallstattienne, découverte à Vučji Do, non loin de Skoplje, et des bijoux de bronze (bracelets et fibules) trouvés dedans.

3 (8) Les Dardaniens sous l'empire romain, en tant que tribu antique centrale de la Serbie du Sud actuelle.

4 (9) L'ancien Skoplje — Scupi romain et les frontières de son district — d'après les sources et la littérature.

5 (10) Colonia Flavia Aelia Scupi, d'après les monuments de pierre déjà connus et ceux nouvellement découverts.

6 (11) Les Thermes découverts dans le village de Bardovci, sur l'emplacement de l'ancien Scupi romain.

7 (12) Le sarcophage du centurion Marcus Terentius, découvert dans la nécropole romaine de Bardovci.

8 (13) La stèle funéraire du vétéran Marcus Petronius, de la même nécropole.

9 (14) Le village de Tavor sur la Pčinja et les débris des monuments antiques romains, chrétiens primitifs et serbes des alentours.

10 (15) La borne (Milliarium) trouvée à Skoplje, datant de 253, sous le règne de l'empereur Emilien.